

**KAYITDIŞI EKONOMİK
FAALİYETLERİN SEBEPLERİ
NELERDİR?**

Üçüncü Bölüm

KAYITDIŞI EKONOMİK FAALİYETLERİN SEBEPLERİ NELERDİR?

Kayıt dışı ekonominin, ülkeden ülkeye ve tarihsel süreç içinde dönemden döneme, hacminde ve/veya bileşiminde farklılık görülebilmektedir. Bazı ülkelerde yasa dışı ekonomik faaliyetler daha ağırlıkta iken bazılarında enformel, bazılarında da beyan dışı ekonomik faaliyetler daha ağırlıklı görünüm kazanabilmektedir.

Kayıt dışı ekonominin değişik görünümde ortaya çıkması, her ülkenin, tarihsel süreç boyunca; ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel bakımdan farklı özellikler göstermesi ve bu konularda farklı gelişimler kaydetmesi ile yakından ilgilidir. Vergileme anlayışındaki farklılık, vergisel faktörlerin durumundaki farklılık, ekonomik ilişkilerin türü, düzeyi ve gelişmişlik derecesi, sosyal doku ve toplumsal psikolojideki farklılığın yanı sıra ve belki de daha ön planda, siyasi iradenin bu konuya yaklaşımının etkisi önemlidir. Her bir ülkede, bu faktörlerden hangilerinin ve ne derecede, kayıt dışı ekonominin doğması ve gelişmesi bakımından etkili olduğu, bu değişik görünümleri de açıklayıcı olmaktadır.

Kısaca, kayıt dışı ekonomi çok sayıda ve değişik nitelikteki unsurun etkisi ile ortaya çıkıp gelişebilmektedir. Kayıt dışı ekonominin hangi faktörlerin etkisi ile ortaya çıktığı ve hangi faktörlerin etkisi ile geliştiği konusunda yapılacak doğru tespitler aynı zamanda kayıt dışı ekonomiyle mücadele için izlenmesi gereken yol ve yapılması gerekenler hakkında ip uçları vereceği için kayıt dışı ekonomi analizlerinde en önemli aşamadır. Zira, bir olgunun varlığı olumsuz olarak kabul ediliyor ve ortadan kaldırılmak isteniyorsa, sonuçları ortadan kaldırmaya yönelik geliştirilecek önlemlerin uygulamaya konulması başarıyı sağlayamaz. Bu konudaki başarı, söz konusu olguya sebep olan unsurların tek tek tespit edilip bu sebeplerin ortadan kaldırılmasıyla elde edilebilir.

Günümüzde kayıt dışı ekonomiyi doğuran faktörlerin neler olduğu konusunda belirleme yaparken yukarıda kısaca özetlediğimiz, ulusal faktörlerin yanı sıra, küreselleşme sürecini yaşamakta olan dünya kapitalizminin ulus ekonomileri üzerinde meydana getirdiği etkilerin de gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Nitekim, kayıt dışı ekonomi konusunda 1960'lardan günümüze uzanan literatürde, kayıt dışı ekonominin sebebi olarak; vergi ve benzeri yükümlülükler ile devletin düzenleyici işlemleri ve bunların getirdiği yük üzerine vurgu yapıp ve dikkatler bu noktada yoğunlaştırılmıştır. Son dönem çalışmalarda ise vergi sis-

teminin adaleti, karmaşıklığı, vergi ahlakı, yolsuzluk.... gibi unsurların da kayıt dışı ekonomi ile ilişkisi ve kayıt dışı ekonomiyi genişletici etkisi üzerinde durulduğu, ayrıca ekonomik gelişmişlik düzeyi, konjonktürel durum, ekonomik istikrarsızlıklar (işsizlik, enflasyon), gelir bölüşümü, üretimin organizasyonu, işletme büyüklüğü gibi diğer ekonomik faktörlerle, psiko-sosyal faktörlerin etkisinden de bahsedildiği görülmektedir. Her ülkenin kendi tarihi, kültürel ve sosyal özelliklerinin etkisiyle oluşmuş ve bir diğer ülkeye tam olarak benzemesi pek mümkün olmayan vergisel faktörlerin etkisi yadsınamaz ancak günümüzde dünya ekonomisinin geldiği nokta, küreselleşme olgusu ve ülkelerin küreselleşen dünya ekonomisinde yer almak, küreselleşmeden faydalanarak dünya milli gelirinden daha fazla pay alabilmek kaygısıyla ekonomi politikalarını şekillendirdikleri bir tarihsel süreçte, kayıt dışı ekonominin sadece ulusal faktörlerce etkilendiğini kabul etmek ve kayıt dışı ekonominin sebeplerini sadece içsel faktörlere dayalı olarak açıklamaya çalışmak indirgemecilik olur.

Dünya ekonomisine hakim olan trendler, bir ülkede yansımalarını bulduğu ve o ülkenin temel makro ekonomik göstergeleri olan büyüme, istikrar, cari işlemler dengesi ve gelir dağılımı üzerinde etkili olduğu sürece kayıt dışı ekonomiyi etkilemesi kaçınılmaz olmaktadır. Zira, kayıt dışı ekonomi günümüzde; bir taraftan dünya ekonomisinin birikim ve bölüşüm sürecinde meydana gelen değişikliklerce diğer taraftan da her ülkenin kendi vergisel, diğer ekonomik, sosyal ve siyasal yapısının özelliklerince etkilenmektedir. Her ülkenin dünya birikim ve bölüşüm sürecindeki yeri ve etkisi ile söz konusu farklı ulusal özellikleri kayıt dışı ekonominin farklı şekillerde ve farklı oranlarda görülmesine sebep olmaktadır.

Bu bakış açısıyla, kayıt dışı ekonomiyi doğuran unsurlar, önce dünya ekonomisinin yaşadığı dönüşümün yarattığı süreçlerin ulusal yansımalarını kasteden şekilde dışsal faktörler bağlamında ele alınacaktır. Daha sonra kayıt dışı ekonominin içsel (ulusal) faktörleri; siyasal faktör, vergisel faktörler, sosyo- psikolojik faktör ve ekonomik faktörler olmak üzere önce genel anlamda ele alınıp sonra Türkiye bağlamında incelenecektir.

1. Dışsal Faktörler:

II. Dünya savaşı sonrasında 1970'li yılların ortalarına kadar olan dönemde, dünya ekonomisinde Keynesyen anlayış hakim olmuştur. Özü itibarıyla devletin ekonomiye müdahalesini savunan bu anlayışın etkisi ile özellikle 1960'lı yıllardan sonra gelişmiş ülkelerde değişik sosyal devlet uygulamaları söz konusu olmuştur. Devlet bu dönemde ekonomik ve sosyal hayata özellikle de gelişmiş ülkelerde daha yoğun bir şekilde müdahale etmiştir. Söz konusu dönemde (1960 dan 1978 yılına kadar), gelişmiş ülkelerde kayıt dışı ekonominin ortalama ora-

nında % 71 artış görülmüştür. 1970' li yılların ikinci yarısından günümüze kadar olan dönemde ise esas itibarıyla, serbest piyasa ekonomisini savunan ve devletin küçültülmesinden yana olup devlet müdahalelerinin ekonomide istikrarsızlık yarattığı anlayışına dayalı ekonomi politikaları hakim olmuştur. Bu dönemde gelişmiş ülkelerde kayıt dışı ekonominin ortalama oranı % 93'lük artış göstermiştir. Birinci dönemle ikinci dönem arasındaki temel farklılık devletin ekonomiye müdahalesi ile ilgili anlayıştır.

Devletin ekonomiye müdahalelerinin arttığı, sosyal hizmetler dolayısıyla sosyal harcamalar ve kamu harcamalarının ve buna bağlı olarak vergi oranları ve vergi yükünün arttığı bir döneme göre, serbest piyasa ekonomisine işlerlik kazandırılmaya ve bu bağlamda devletin özelleştirmeler yoluyla ekonomideki payının geriletilmeye çalışıldığı ve bir taraftan sosyal harcamaların diğer taraftan kamu harcamalarının artış göstermediği dönemde, kayıt dışı ekonominin hacminde daha yüksek bir artış görülmüştür. Bu tespit, kayıt dışı ekonominin sadece devlet müdahaleleri ile açıklanamayacağını ve devlet müdahaleleri arttıkça büyüyecek bir olgu olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan, siyasilerin, dünyada hakim ekonomik anlayışın etkisiyle devletin ekonomide gerçekleştireceği rolün ne olması gerektiği konusundaki görüşleri doğrultusunda, ekonomideki faaliyetlerin serbestçe gerçekleşmesini sağlamak adına, kontrolleri gevşetmelerinin kayıt dışı ekonominin genişlemesine zemin hazırlayıcı sonuç yarattığı izlenimini vermektedir.

II. Dünya Savaşı sırasında yükseltelen vergi oranları ile fiyat ve tüketim kontrolleri şeklindeki devletin düzenleyici işlemlerinin etkisiyle ortaya çıkan ve dikkat çeken kayıt dışı ekonomi, kalkınma hedefinin öncelikli olduğu II. Dünya Savaşı sonrası dönemde uygulamaya konulan vergi istisna ve muafiyetlerinin etkisiyle vergi sistemlerinin karışık hale gelmesiyle artış göstermeye başlamıştır. Kayıt dışı ekonomi konusundaki ilk çalışma da ABD' deki kayıt dışı ekonominin boyutlarına duyulan merakın sonucunda ortaya çıkmıştır. Nitekim, Phillip Çagan kayıt dışı ekonominin hacmini tahmin etmek için, tahmin etmeye yönelik yöntemlerden ilki olan sabit oran yöntemini geliştirmiş, Amerika için uygulamış ve ABD' deki kayıt dışı ekonominin %5' in altında olduğu tespit etmiştir ²³.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, önemli ölçüde iç dinamiklere bağlı büyüme modeli benimsenmiş ve uygulanmıştır. Bu uygulama ile uzun genişleme süreci yaratılmış ancak, 1967-68'den itibaren durum değişmeye başlamış, 1973 ekonomik krizinin de etkisiyle 1974-82 döneminde dünyada ekonomik istikrar sorunları

---

²³ Bu konudaki ayrıntılı bilgi için bkz. Edgar L. Feige, a.g. e. 1993, s. 6-7.

yaşanmaya başlanmıştır. 1970’li yılların ilk yarısında, önce ABD sonra Batı Avrupa’da ekonomide tıkanıklıklarla karşılaşmış ve kar oranlarında ciddi düşmeler görülmüştür. Bu tıkanıklıkların aşılması için 1970’li yılların sonlarından itibaren günümüze kadar, devletin küçültülüp serbest piyasa ekonomisine işlerlik kazandırılması temel anlayışına dayalı ekonomi politikaları hakimiyetinde, dışa açık büyüme modelinin benimsenip uygulandığı bir dönem söz konusu olmuştur.

Dışa açık ekonomik büyüme modelini benimsemiş fakir ülkeler, dünya milli gelirinden daha fazla pay alabilmek için, uluslar arası ticarete rekabet avantajı sağlamak amacıyla, üretim maliyetlerini düşürücü tedbirleri alıp uygulamak zorunda kalmışlardır. Üretimin dışa bağlı olması durumunda, maliyet unsurlarından indirilebilecek olan istihdam maliyetleridir. Bu durum, küreselleşen dünya ekonomisi ile entegre olmak isteyen fakir ülkelerde, ücretlerin düşürülmesini gerektirmiştir. Gelişmiş ülkelere, uluslar arası alanda rekabette avantaj sağlamak için 1970’li yılların ortalarından itibaren bir taraftan ulusal düzeyde istihdam maliyetlerini düşürebilmek için, çalışma hayatında “iş, işyerini, çalışma saatlerini esnekleştirme” politikaları uygulamışlar, diğer taraftan çok uluslu şirketler aracılığıyla üretimin özellikle emek yoğun aşamalarını, alt sözleşme ilişkileri dahilinde alt işverenler aracılığıyla küçük ölçekli, emeğin maliyetinin mümkün olduğunca düşük olduğu dünyanın çeşitli yerlerindeki enformel fason atölyelerde yada evlerde gerçekleştirmişlerdir.²⁴ Gelişmekte olan ülkelere bir taraftan çok uluslu şirketlerle girilen bu türden ilişkiler, diğer taraftan ulusal firmaların dış ticarete rekabet avantajı sağlamak istemeleri, yoksul nüfusun varlığı ile enformel ekonomiyi genişletmiştir.

1970’li yılların ikinci yarısından başlayıp kimi yazarlarca, “ikinci küreselleşme dalgası” olarak nitelendirilen ve günümüze kadar devam eden süreçte, dünya ekonomisinde ortaya çıkan yeni sermaye birikim süreci, kayıt dışı ekonomiyi genişletmek bakımından çok önemli ekonomik faktörlerden olan gelir dağılımı ve ekonomik istikrar üzerinde önemli sonuçlar doğurmuştur. Küreselleşme; sermayenin düşük ücretli ülkelere hareketine sebep olurken, devletin küçültülmesi prensibi sosyal hizmetlere ayrılan kaynakların arttırılmasını engellemiş, yoksulluk artmış, kısa vadeli sermayenin faiz oranlarının yüksek olduğu ancak finansal piyasaların sığ olduğu gelişmekte olan ülkelere serbestçe girişleri ve çıkışları ülke ekonomilerinde kimi zaman krizlere sebep olmuştur. Ekonomik istikrar-

---

²⁴ Ercan, a.g.e.,s.51, Nusret Ekin, **Ekonomik ve Hukuksal Boyutlarıyla Alt İşveren**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2002-34.

sızlık, gelir bölüşümünde adaletsizlik ve yoksulluk kayıt dışı ekonomiyi besleyip geliştiren önemli ekonomik faktörlerdendir.

Ekonomik faaliyet alanı, kâr oranlarını yükseltebilmek başka bir deyişle kârı maksimize edebilmek amacıyla, küreselleşme adı altında, ulusal sınırların ötesine, çok uluslu şirketler aracılığıyla dünya ölçeğine yayılmış, kâr maksimizasyonu koşulları neredeyse sermaye ve teknoloji oraya hareket etmiştir. Gelişmekte olan ülkeler, yabancı sermayenin özellikle işgücü maliyetinin düşük olduğu yerleri tercih etmesi sebebiyle, yabancı sermayeyi çekebilmek ve dünya ekonomisiyle entegre olabilmek için, onun gereklerine ayak uydurmak ihtiyacı duymuşlardır.

Dünya ekonomisinin içine girdiği daralmadan nasibini alan gelişmekte olan ülkeler, önemli ölçüde 1970'li yılların sonlarına doğru, iç ve dış denge sorunu ile karşı karşıya kalmışlardır. Uluslararası finans kuruluşları olan IMF ve Dünya Bankası, gelişmekte olan ülkelerin bu dengeleri sağlamak için ihtiyaç duydukları mali desteği, önemli ölçüde küreselleşme ile paralellik arz edecek, serbestleştirme politikaları ana ekseninde bir taraftan dış ticaretin serbestleştirilmesi diğer taraftan finansal serbestleşmenin hayata geçirilmesini garanti edecek önlemlerin yer aldığı yapısal uyum ve istikrar programlarının uygulamaya konulması şartına bağlı olarak sağlamışlardır. Yapısal uyum ve istikrar programları devalüasyonlar ve ücretlerin geriletilmesiyle, kamu harcamalarının sınırlandırılması koşullarını önermişlerdir.

Bu tedbirler çok uluslu şirketler için elverişli ortamlar hazırlarken, bir taraftan ulusal ekonomi bakımından uluslararası düzeyde fakirleşme, ulusal gelir dağılımında adaletsizlik, durgunluğa bağlı olarak ortaya çıkan işsizlik ve giderek artan yoksulluk süreçlerinin işlemesine sebep olurken diğer taraftan ihracatın reel üretimdeki artışa bağlı olarak arttırılamaması, bu ülkelerin dış borç sarmalına girmelerine ve söz konusu kuruluşların aynı önlemleri içeren istikrar programlarına uyma şartı ile verdikleri mali desteğe bağımlı hale gelmelerine sebep olmuş, söz konusu programlarda öngörülen tedbirlerin ulusal ekonomide meydana getirdiği belirtilen sorunlar kronikleşmiştir ²⁵.

Günümüzde kayıt dışı ekonomi, sadece içsel faktörlerce yaratılan ve açıklanabilecek bir olgu olmadığından, kayıt dışı ekonomiyi doğuran sebeplerin tam olarak anlaşılabilmesi, dünya ekonomisinde meydana gelen değişmelerin ulus ekonomisinde kayıt dışı ekonomiyi yaratmak veya beslemek bakımından önemli

---

²⁵ Sinan Sönmez, **Dünya Ekonomisinde Dönüşüm, Sömürgecilikten Küreselleşmeye**, İmge Kitabevi, 1998, Ankara, s.140.

olan unsurlar üzerinde ne gibi etkiler yarattığının da ortaya konulmasını gerektirir. Bu sebeple Türkiye’deki kayıt dışı ekonominin sebeplerini ortaya koyup kayıt dışı ekonomiyi makul kabul edilebilecek seviyelere çekebilecek uygulamalara yön verecek çözüm önerileri üretmeyi hedefleyen bu çalışmada dünya ekonomisinde meydana gelişmelerin Türkiye ekonomisindeki yansımaları üzerinde de durulacaktır.

2. Türkiye’deki Kayıt Dışı Ekonomi Bakımından Dışsal Faktörler

Türkiye’de 1980 yılına kadar “ithal ikameci büyüme” yaklaşımı benimsenmiştir. 1970’li yılların sonlarına doğru yaşanan ödemeler dengesi sorununun da etkisiyle 1980 yılında IMF’nin de finansal desteği ile uygulamaya konulan ekonomik istikrar programı bir taraftan istikrarı sağlayıcı tedbirler içerirken, diğer taraftan da “dışa açık büyüme” stratejisini beraberinde getirmiştir. Serbest piyasa mekanizmasına işlerlik kazandırmak prensip olarak benimsenmiş, küreselleşen dünya ekonomisiyle, önce 1981-87 döneminde dış ticaretin serbestleştirilmesi, arkasından 1989’dan itibaren finansal serbestleştirme ile dünya ekonomisi ile eklemlenme sürecine girilmiştir.

İhracatın artırılması için, söz konusu istikrar programında devalüasyon, ücretlerin sınırlandırılması ve kamu harcamalarının kısılması ve başka bazı tedbirler yer almıştır. Ücretlerin sınırlandırılması ile ihracatta rekabet avantajı sağlayacak maliyet tasarrufu sağlanmaya çalışılırken, diğer taraftan ihracata yönelik üretimi teşvik amacıyla o dönemde hakim Arz Yanlı İktisat anlayışının görüşlerinin de etkisiyle, vergi istisna ve muafiyetliklerinin sayısı artırılmış, ayrıca ihracatta vergi iadesi rejimi de uygulanmıştır. Ayrıca bu dönemde, vergi yükü kaydırma politikaları doğrultusunda dolaylı vergiler ağırlıklı bir yapı oluşturulurken, gelir vergisi hasılatı önemli ölçüde stopaj yöntemi ile tahsil edilen unsurlardan elde edilmiştir. Dışa açık ekonomik büyümenin gerçekleştirilebilmesi adına uygulanan Arz Yanlı Vergi Politikası ile bütçe açıkları önemli bir sorun haline gelmiş, önceleri dış, sonraları iç borçlanma ağırlıklı finanse edilir olmuş, iç borçlanmanın ağırlıklı hale gelmesiyle “vergi-harcama mekanizması” gelir dağılımında öteden beri varolan bozuk yapının devamını sağlamıştır.

Türkiye’de iç borç faiz ödemelerinin konsolide bütçe içindeki payı 1980 yılından 2002 yılına kadar çok ciddi bir artış göstermiş, 2003 yılından itibaren nispeten düşme eğilimine girmiştir.

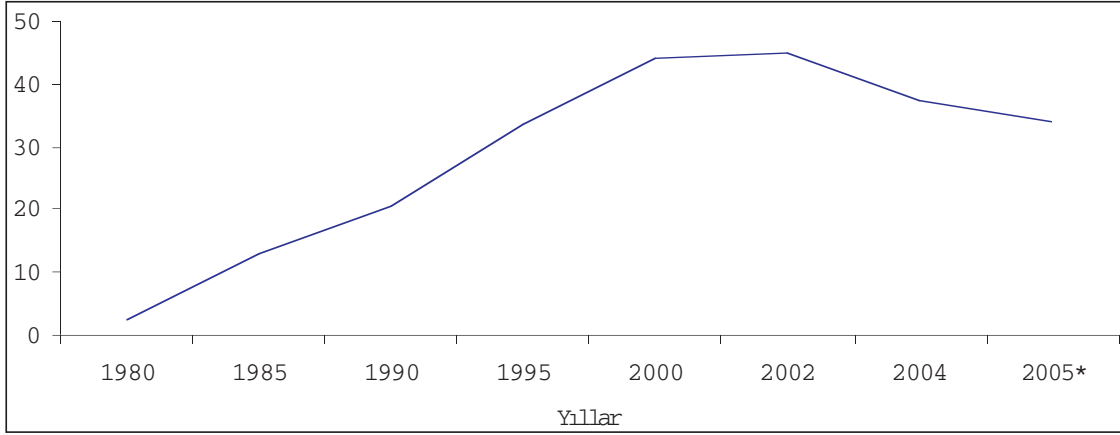
Tablo.1
Borç Faiz Ödemelerinin Konsolide Bütçe İçindeki Payı
(1980-2005) (Milyar TL) (%)

Yıllar	1980	1985	1990	1995	2000	2002	2004	2005*
Konsolide Bütçe Harcamaları	1.345	5.395	68.355	1.724.194	46.705.028	115.682.350	152.169.930	168.142.544
Borç Faiz Ödemeleri	32	675	13.966	576.115	20.439.862	51.870.659	56.578.001	56.559.000
Borç Faiz Ödemelerinin Konsolide Bütçe İçindeki Payı (%)	2.3	12.5	20.4	33.4	43.7	44.8	37.1	33.6

Kaynak: Maliye Bakanlığı, Bütçe Gerekçeleri; 1982,1989, 2000, 2006

Şöyle ki; söz konusu oran 1980 yılında % 2.3 iken, 1990 yılında %20.4' e, 2000 yılında %43.7' ye ve 2002 yılında %44.8'e yükseldikten sonra 2004 yılında %37.1'e, 2005 yılında %33.6'ya gerilemiş olmakla beraber hala toplam harcamaların önemli bir kısmının borç faiz ödemelerini gerçekleştirmek için kullanıldığı görülmektedir (Bkz. Tablo.1).

Grafik 1. Borç Faiz Ödemelerinin Konsolide Bütçe İçindeki Payı (%)

1980 yılından itibaren elde edilen vergi gelirlerinin ne kadarının borç faiz ödemelerinin gerçekleştirilmesinde kullanıldığına bakıldığında ise; 1980 yılında vergi gelirlerinin sadece % 4.2' sinin borç faiz ödemelerine ayrılırken, bu oranın, 1985 yılında % 17.6' ya, 1990 yılında % 53.1'e, 2000 yılında % 77.1' e, ve hatta 2002 yılında % 86.9' una ulaştığı görülmektedir.

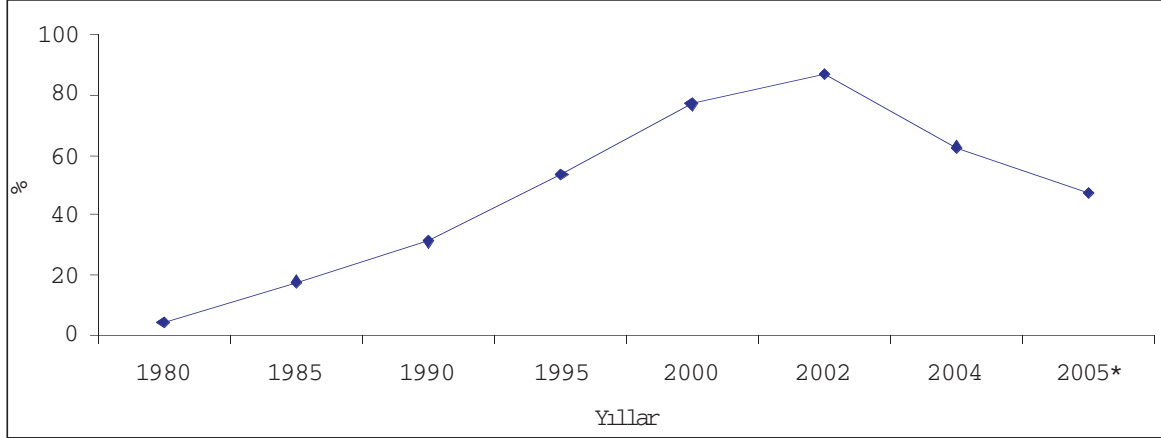
Tablo.2
Borç Faiz Ödemelerinin Vergi Gelirlerine Oranı
(1980-2005) (Milyar TL) (%)

Yıllar	1980	1985	1990	1995	2000	2002	2004	2005*
Vergi Gelirleri	747	3.829	45.399	1.084.350	26.503.698	59.631.868	90.092.896	118.950.000
Borç Faiz Ödemeleri	32	675	13.966	576.115	20.439.862	51.870.659	6.578.001	56.559.000
Vergi Gelirlerinden Borç Faiz Ödemelerine Ayrılan Pay (%)	4.2	17.6	30.7	53.1	77.1	86.9	62.7	47.5

Kaynak: Maliye Bakanlığı Bütçe Gerekçeleri; 1982,1989,2000, 2006 ‘daki verilerden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Yani 2002 yılına gelindiğinde vergi gelirlerinin neredeyse %90'ı borç faiz ödemelerini gerçekleştirmek için kullanılmıştır. Söz konusu oranda 2003 yılından itibaren 2004 yılında % 62.7' ye, 2005 yılında ise % 47.5'a gerilemiş olmakla beraber hala vergi gelirlerinin neredeyse yarısı borç faiz ödemelerini karşılamak için kullanılmaktadır (Bkz. Tablo.2).

Grafik 2. Vergi Gelirlerinden Borç Faiz Ödemelerine Ayrılan Pay (%)

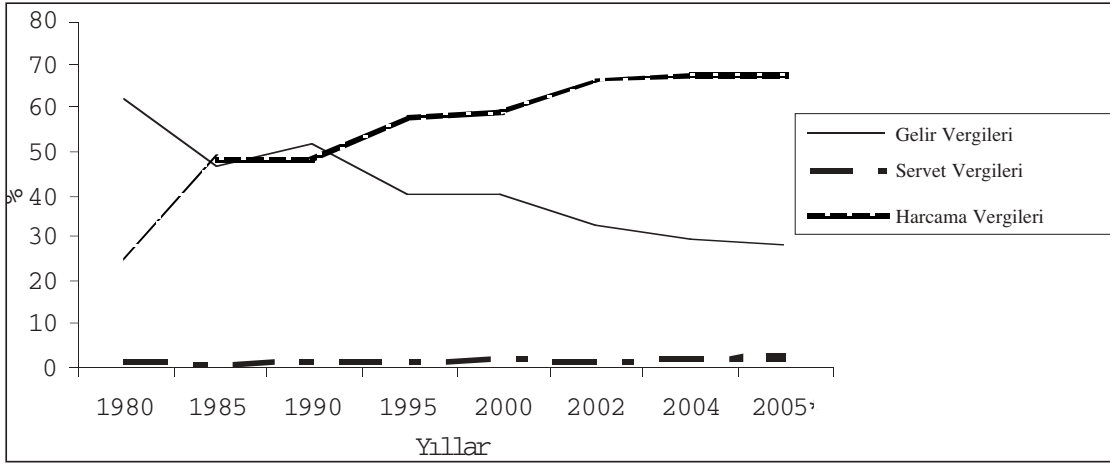

Kamusal kaynaklardan önemli bir kısmının borç faiz ödemelerine kullanılmış olması, bütçenin bir kaynak ve gelir transfer aracı olması sebebiyle, bütçenin gelir dağılımı ve kaynak dağılımı etkilerinin yönü hakkında değerlendirme yapabilmek adına başlıca iki soruyu akla getirmektedir.

1. Vergi gelirleri içinde gelir, servet ve harcama vergilerinin ağırlığı veya dolaylı dolaysız vergilerin ağırlığı nasıldır? Başka bir deyişle vergi gelirleri hangi kesimlerden ne ölçüde elde edilmiştir?
2. Borç hangi kesimlerden ne ölçüde alınmış, dolayısıyla faiz ödemeleri hangi kesimlere yapılmıştır?

Vergi hasılatının 1980 yılında yarıdan fazlası, % 61.8 gelir vergisinden, % 25.8'i yani neredeyse dörtte biri harcama vergilerinden elde edilirken, 1985 yılında bu oranların birbirine harcama vergileri lehine yaklaştığı, 1990 yılından sonra ise harcama vergilerinden elde edilen hasılatın ağırlığının arttığı görülmektedir.

Grafik 3. Vergi Hasılatının; Gelir, Servet ve Harcama Vergileri Bakımından Dağılımı (%)

Tablo.3
Vergi Hasılatının; Gelir, Servet ve Harcama Vergileri Bakımından Dağılımı
(1980-2005) (Milyar TL) (%)

Yıllar	1980	1985	1990	1995	2000	2002	2004	2005*
Gelir Vergileri	61.8	46.2	51.3	39.8	39.6	32.4	29.0	28.1
Servet Vergileri	0.9	0.6	0.9	0.8	1.3	1.2	1.4	2.0
Harcama Vergileri	25.8	48.1	47.8	57.5	59.0	66.3	67.4	67.3
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	

Kaynak: Maliye Bakanlığı Bütçe Gerekçeleri; 1982, 1989, 2006'da yer alan verilerden faydalanılarak hesaplanmıştır.

Geniş halk kitlelerine dayalı olarak ve objektif vergileme ile çoğunlukla elde edilen vergi hasılatının yukarıda belirtildiği gibi önemli bir kısmının hangi toplum kesimlerine aktarıldığını görebilmek için iç borç senetlerinin alacaklılara göre dağılımına bakıldığında (Bkz. Tablo.4); 1998 yılından 2004 yılına kadar olan yedi yıllık süreçte devlet tahvili ve hazine bonolarının ortalama % 80.5'inin bankalarca, % 15,6' sının resmi kurumlarca, % 3' ünün özel sektörcce, % 0.8'inin hane halkınca alındığı görülmektedir. Vergi gelirlerinin önemli bir kısmını ödeyen hane halkının, alıcılar içindeki oranının bu denli düşük olması, borç faiz ödemelerinden hesaba katmaya değmeyecek bir pay aldıklarını göstermektedir.

Diğer taraftan, devlet tahvili ve hazine bonosunun en önemli alıcılarının bankalar olması, konsolide bütçe harcamaları içinde borç faiz ödemesi adı altında yapılan gelir transferlerinin önemli ölçüde bankalara yapılmış olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo.4
İç Borçlanma Senetlerinin Alacaklılara Göre Dağılımı
(1980-2004) **(%)**

Yıllar	Bankalar	Resmi Kurumlar	Özel Sektör	Hane Halkı	Toplam
1998	86.8	8.0	3.9	1.3	100
1999	85.3	11.2	2.1	1.3	100
2000	75.9	20.3	3.8	0	100
2001	74.5	22.1	1.5	1.9	100
2002	79.8	14.9	4.3	1.0	100
2003	75.5	21.8	2.7	0.1	100
2004	85.8	11.1	3.2	0	100
Ortalama	80.5	15.6	3.0	0.8	

Kaynak: www.hazine.gov.tr

1980 sonrası, dışa açık büyüme stratejisini gerçekleştirebilmek için yapılan uygulamalarla 1980'li yılların ilk yarısında kar marjları yükselirken, ücretlilerin özel sektör katma değeri içinde payı gerilemiş ve işgücü giderek marjinalleşmiştir²⁶. 1989 yılından itibaren bir taraftan reel ücretler artış gösterirken, diğer taraftan da finansal liberalizasyon sürecine girilmiş, dış sermaye hareketleri üzerindeki kontrol ve denetim kaldırılmış, makro finansal dengelerin sağlanması, yurt içi reel faiz haddinin TL'nin yabancı paralar karşısındaki aşınma haddinin üstünde tutulmasını gerekli kılmıştır. 1993-99 döneminde 120 milyar doları aşan spekülasyon para işlem hacmi, ulusal ekonomideki tarım ve sanayi sektörünce sağlanan yıllık mal üretimi toplamına ulaşmış, bu da ulusal ekonomide yatırım ve üretim kararlarında istikrarsızlık yaratmıştır²⁷. İç borçlanmanın da etkisiyle oluşan yüksek faiz oranları, özel sektördeki büyük firmaların faaliyet dışı karlarının faaliyet karlarına oranının artmasına sebep olmuştur. Nitekim bu oran 1985'de %24.1 iken, 1998'de %87.7 ve 1999'da %219.0 olarak gerçekleşmiştir²⁸. Sonuç olarak bu dönemde de karların ücretlere göre milli gelirden aldıkları paylar daha yükselmiş, bütün bu unsurlar gelir dağılımı üzerinde olumsuzluk yaratmışlardır. Bütün bunlarla beraber, çok uluslu şirketlerin alt işverenlerle yaptığı alt sözleşme ilişkileri doğrultusunda üretimin belli aşamalarını küçük ölçekli işyerlerinde veya evlerde gerçekleştirilmesinin etkisiyle de enformel sektörün resmi ekonomiye oranı 1989'da % 8.9 iken 1992'de %13 olmuştur²⁹.

Türkiye'de 1980'li yıllardan 2000'li yıllara kadar geçen süreçte kısaca özetlemeye çalıştığımız işleyişler, zaten içsel faktörlerin işleyişince bozuk olarak gerçekleşmiş olan gelir dağılımının daha da bozulmasına ve yüksek yoksulluk oranları ile karşı karşıya kalınmasına sebep olmuştur. DPT'nin bir araştırmasına göre, Türkiye'de 1994 yılı itibarıyla, minimum gıda harcaması yöntemine göre yoksulluk oranı %15, temel ihtiyaçlar yöntemine göre %38'dir. Yoksulluk, kırsal alanda (%21- %39) kentsel alana (%10 - %34) göre daha yüksektir³⁰. TÜİK, 2004 yılı hane halkı işgücü anketlerine dayalı olarak, dört kişilik ailenin aylık açlık sınırı olarak 182 milyon TL'yi, aylık yoksulluk sınırı olarak 429 milyon TL'yi esas alarak, 2004 yılında Türkiye'de yaklaşık 909 bin kişinin açlık sınırının, 17 milyon 991 kişinin ise yoksulluk sınırının altında olduğunu açık-

²⁶ Erinç Yeldan, a.g.e., s.26.

²⁷ Erinç Yeldan, a.g.e., s.139.

²⁸ Erinç Yeldan, a.g.e., s.156.

²⁹ Gülay Akgül Yılmaz, a.g.e., (1996), s.244.

³⁰ Akın İzmirlioğlu, "Gelir Dağılımı Sorunu Kronik ve Yapısal Özellikler Taşıyor", **İktisat Dergisi**, sayı: 418-419, 2001, s.32

lamıştır. Buna göre, 2004 yılı itibarıyla, nüfusun yaklaşık %25'i yoksulluk sınırının, % 1.1'i ise sadece gıda harcamalarını içeren açlık sınırının altındadır ³¹.

Türkiye ekonomisinde II. Dünya Savaşı sonrası 1976 yılına kadar olan ithal ikameci sanayileşme politikasının izlendiği dönemde ortalama olarak büyüme oranı % 6.3, enflasyon oranı % 9.4, işsizlik oranı % 4.3 ve cari işlemler dengesi 190 milyar dolar iken ³², IMF destekli istikrar ve büyüme politikalarının izlendiği 1997-2001 döneminde giderek kötüleşmiş, ortalama büyüme oranı % 3.3, enflasyon oranı %59, işsizlik oranı % 7.8 olmuştur.

Dışa açık büyüme modeli doğrultusunda, uluslararası rekabet gücünün ücretlerin daraltılmasına bağlı olarak arttırılmaya çalışılması, yurt içi tüketim talebinin daraltılmasına bağlı olarak, yükselen karlara rağmen yatırımların, düşen ücretlere rağmen istihdamın arttırılamamasının ve böylece de düşük ücret, düşük yatırım, düşük büyüme ve düşük istihdam kısır döngüsünün doğmasına sebep olan bir unsur haline gelmiştir ³³.

Bütün bunların bir arada değerlendirilmesiyle, Türkiye 'de ekonomik istikrarsızlık ve buna bağlı olarak gelir bölüşümü adaletsizliği ve yoksulluğun giderek artan sorunlar halini aldığı söylenebilmektedir. Daha önceden de belirtildiği üzere; ekonomik istikrarsızlıklar, gelir dağılımdaki adaletsizlikler, yoksulluk, benimsenen büyüme modelinin gerektirdiği üretim organizasyonu ve küreselleşme kayıt dışı ekonomiyi genişleten unsurlardır. Türkiye'de kayıt dışı ekonominin genişlemesinde bu faktörlerin etkisi önemlidir.

3. Ulusal (İçsel) Faktörler:

Daha önce de belirtildiği üzere, kayıt dışı ekonomi çok çeşitli faktörlerin etkisi altındadır. Kayıt dışı ekonominin doğması ve gelişmesi bakımından, dünya ekonomisinde özellikle 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren artan küreselleşme eğilimlerinin her ülkede ekonomik, sosyal ve siyasal alanda yarattığı etkilerin yanı sıra, her ülkenin kendi tarihsel koşullarınca şekillenmiş farklı mali, ekonomik ve siyasi özelliklerinin de çok önemli olduğu şüphe götürmez bir gerçektir.

Kayıt dışı ekonomi literatüründe de kayıt dışı ekonominin sebepleri arasında genellikle ulusal veya içsel faktörler üzerinde durulmakta, küreselleşmenin za-

³¹ Bkz. TÜİK, **Haber Bülteni**, 14.Şubat 2006, Sayı:27. (<http://www.die.gov.tr>)

³² Ahmet Yılmaz, "Popüler İktisat Tartışmalarında Kullanılan Bazı Kavram ve Yaklaşımlar Üzerine Notlar", **İktisat Dergisi**, sayı 418-419,2001,s.72

³³ Özlem Onaran,"Yüksek Karlar Toplumsal Meşruluğunu Nereden Alır?" **İktisat Dergisi**, sayı: 418- 419, 2001,s.26.

ten her ülkede var olan kayıt dışı ekonomik faaliyetleri genişletici yönde meydana getirdiği etki üzerinde pek durulmamaktadır. Bu sebeple, 1960'lı yıllardan günümüze kayıt dışı ekonominin sebebi olarak belirtilmiş faktörlerin neler olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Bu amaçla öncelikle söz konusu faktörlerin her biri; mali, ekonomik, psiko-sosyal ve siyasi olmak üzere ana başlıklar altında ele alınacak daha sonra, daha sonra da bu faktörlerin Türkiye'deki kayıt dışı ekonomiyi doğurmak bakımından durumları değerlendirilecektir.

3.1. Mali Faktörler:

Bunlar vergisel faktörlerdir. Marjinal vergi oranları, vergi ceza oranları, vergi denetimleri, vergi afları, vergi yükü dağılımındaki adalet gibi unsurların yanı sıra vergi benzeri yükümlülük olan sosyal güvenlik yükümlülüklerinin getirdiği yük de bu grupta ele alınması gereken faktörlerdendir.

Vergi yükünden tamamen kurtulmak veya bu yükü hafifletmek amacıyla faaliyetlerin bir kısmı veya tamamının devletin bilgisi dışında gerçekleştirmek, kayıt dışı ekonominin her zaman tek ve en önemli belirleyici değişkeni olmasa da kayıt dışı ekonomik faaliyetlerinin her durumda vergi kaybı doğurduğu ortadadır.

Her ne kadar yukarıda vergi kaçakçılığı ile beyan dışı ekonomi kavramlarının bire bir aynı anlama gelmedikleri belirtilmiş olsa da, dar anlamdaki beyan dışı ekonomik faaliyetlerin her durumda vergi kaçakçılığı sonucunu doğuruyor olması, kayıt dışı ekonomiyi doğuran vergisel faktörleri ortaya koyarken vergi kaçakçılığını etkileyen faktörlerin de birlikte değerlendirilmesini gerektirmektedir. Vergi kaçakçılığını belirleyen vergisel faktörler; gelir seviyesi, marjinal vergi oranları, yakalanma olasılığı ve vergi ceza oranlarıdır.

Mükellefler vergi kaçakçılığına, belirsizlik altında fayda maksimizasyonunu sağlamak, başka bir deyişle net gelirlerini arttırmak amacıyla girişmektedirler. Vergi mükelleflerinin iki alternatif vardır; gerçek gelirini beyan etmek ve gerçek gelirinden daha azını beyan etmek. Mükellefler, ilk seçeneği tercih ederlerse gelirin tüm vergisini ödeyecekler, ikincisini tercih ederlerse, ödeyecekleri miktar vergi otoriteleri tarafından denetlenip denetlenmeyeceklerine göre değişecektir. Denetlenmezlerse, ödenmesi gerekenin altında vergi ödeyecekleri ve böylece vergi sonrası kullanılabilir gelir ve refahları birinci duruma göre artacağı için, durumları ilk duruma göre daha iyi olacaktır. Denetlenirlerse, inceleme sonucu matrah farkı dolayısıyla vergi cezası ödemek zorunda kalacakları için ilk duruma göre vergi sonrası gelir ve refahları azalacak ve böylece ilk duruma göre durumları daha kötü olabilecektir ³⁴.

³⁴ G.Michael Allingham ve Agnar Sandmo, "Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis", *Journal of Public Economics*, 1 (1972), s.324.

Bu sebeple mükellefler karar verirken bir fayda maliyet analizi yapar ve yakalanmaları durumunda ödeyecekleri ceza miktarının (başka deyişle vergi kaçırma maliyetinin), vergi kaçırmak suretiyle elde ettikleri gelirden fazla olup olmadığına bakarlar. Ceza olarak ödeyecekleri tutarın, beyan etmedikleri gelirin vergisinden daha az olması durumunda gelirlerini gerçek tutarın altında beyan etme olasılıkları yükselecektir. Ancak bu noktada da yakalanma olasılığının derecesi önemli hale gelir. Mükelleflerin, yakalanma olasılığının olmadığı veya çok düşük olduğu durumlarda, vergi oranı ne kadar düşük olursa olsun ve vergi cezası ne kadar yüksek olursa olsun, risk alma eğilimi yükselir ve vergi kaçakçılığı artar.

Kısaca, mükellefler vergi kaçırıp kaçdırmamak arasında tercih yaparken vergi kaçırmak suretiyle elde edecekleri gelirin yanı sıra³⁵, yakalanma olasılığı ve vergi ceza oranı gibi faktörleri de dikkate alırlar³⁶.

3.1.1. Marjinal Vergi Oranları³⁷:

Marjinal vergi oranlarının yüksekliğinin, kaçırılan gelirin faydasını arttırdığı için, vergi kaçakçılığını ve kayıt dışı ekonomik faaliyetleri arttıracığı genel kabul görmüş bir yaklaşım olmakla beraber, vergi kaçakçılığı yada kayıt dışı ekonomiyi doğurmak bakımından tek başına yeterli olmadığı bir gerçektir. Zira marjinal vergi oranlarının yüksekliği mükellefleri vergi kaçırmak veya kayıt dışı ekonomik faaliyetlerde bulunmak yönünde teşvik etse de, vergi kaçakçılığının bir davranış olarak ortaya çıkması önemli ölçüde vergi kaçırma olanaklarının varlığına bağlıdır³⁸. Vergi kaçırma olanakları; denetim oranınca belirlenen yakalanma olasılığı ile vergi ceza oranlarınca belirlenmektedir. Vergi kaçırma olanakları elverişli değilse marjinal vergi oranlarının yüksek olması vergi kaçakçılığı için yeterli olmaz, ancak vergi kaçırma olanaklarının elverişli olması durumunda marjinal vergi oranı ne kadar düşük olursa olsun vergi kaçakçılığı ortaya çıkar.

³⁵ Mükellefin beklenen faydası yakalanma olasılığı ve vergi ceza oranı gibi faktörlerinde etkileri dikkate alınarak şu şekilde ifade edilir; $E(u) = (1-p) [u(w-x)] + p[u(w-\alpha x - \pi(w-x))]$. Burada; $E(u)$: Beklenen fayda, p : Kaçakçılığın ortaya çıkarılma olasılığı, w : Mükellefin gerçek geliri, x : Vergi idaresine bildirilen gelir, π : Beyan edilmeyen gelir üzerine uygulanan ceza oranı, u : kullanılabilir gelirden elde edilen faydayı gösterir. Bkz. A de Juan, M.A.Lasheras, R. Mayo'dan aktaran, Gülay Akgül Yılmaz, a.g.t.(1996),s.17.

³⁶ Vergiyi kaçakçılığını etkileyen faktörler belirtilenler olmakla beraber kaçırılan gelirin miktarını etkileyen faktör riskten kaçınma durumudur (risk aversion)Bu da; gelir düzeyi, cinsiyet, yaş, medeni hal gibi unsurlarca etkilenmektedir. Söz konusu faktörler vergi kaçakçılığını belirleyen mikro vergi dışı faktörlerdir.

³⁷ Marjinal vergi oranlarının vergi kaçakçılığı üzerindeki etkisi konusunda yapılmış teorik ve ampirik çalışmaların bulguları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Akgül Yılmaz, a.g.t.(1996), s.18-22.

³⁸ G. Michael Allingham ve Agnar Sandmo, a.g.e., s.324.

Nitekim OECD ülkelerinden, Belçika, Danimarka, İsveç ve Hollanda' da vergi oranları nispeten yüksektir. Ancak vergi denetim ve ceza oranları da yüksektir. Yüksek oranlardaki vergiler, bireyleri vergi kaçırmaya teşvik etse de, vergi kaçırma olanaklarının çok düşük düzeyde olması sebebiyle bu ülkelerde vergi kaçakçılığı ve kayıt dışı ekonomi, vergi oranlarının daha düşük olduğu başka ülkelere göre daha düşüktür. Buna karşın İtalya, İspanya gibi vergi oranlarının nispeten daha düşük düzeyde olduğu, buna karşın düşük denetim ve ceza oranları sebebiyle geniş vergi kaçırma olanaklarının olduğu ülkelerde, vergi kaçakçılığı ve kayıt dışı ekonomi daha geniştir ³⁹. Ayrıca, Amerika da yapılmış bir başka çalışmada, sermaye kazançlarına uygulanan verginin oranı diğerlerine göre daha düşük olmasına rağmen kolayca düşük beyanda bulunmak mümkün olduğu için kaçakçılığın en çok bu gelirden görüldüğü belirtilmiştir ⁴⁰. Nitekim, yine Amerika' da vergi reformları ile vergi oranlarında önemli düşmelerin gerçekleştirildiği durumlarda, kayıt dışı ekonominin hacminde önemli bir düşme görülmemiş sadece daha fazla artması engellenip belli bir istikrar sağlanmıştır ⁴¹.

Bu bakımdan, marjinal vergi oranlarının düşürülmesi kayıt dışı ekonomiyi kayda almak bakımından pek önemli bir faktör olarak görülmemelidir. Vergi oranlarındaki düşme vergi kaçırma olanaklarının ortadan kaldırılması ile desteklenmedikçe vergi hasılatını daha da düşürmekten öteye bir işe yaramayacaktır.

3.1.2. Türkiye'de Marjinal Vergi Oranlarının Durumu:

Türkiye'de gelir vergisinde artan oranlı tarife uygulanmaktadır. 1950 yılından 2005 yılına kadar tarifelerde yer alan ilk ve son dilime uygulanan oranlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

---

³⁹ Bruno S. Frey ve Hannolore Weck, a.g.m., s.27-28.

⁴⁰ Ömer Faruk Batirel, "Vergi Politikası: Genel Denge Analizi Optimal Vergileme Son Gelişmeler", **M.Ü., İ.İ.B.F Dergisi**, Sayı: 1-2, yıl: 1993, s.33.

⁴¹ Fredrick Shneider, a.g.e., s.19.

Tablo.5**Türkiye’de Gelir Vergisi Oranları (1950-2005) (%)**

Yıllar	İlk dilime uygulanan vergi oranı (%)	Son dilime uygulanan vergi oranı (%)	Belli bir düzeyin üstündeki gelire uygulanan oran	Dilim sayısı
1950	15*	45*	100.000 TL'yi aşan gelirler 35	7
1961	10	70	500.000 TL'yi aşan gelirler 60	7
1963-1980	10	68	1.000.000 TL'yi aşan gelirler 60	10
1981	40	75	25.000.000 TL'yi aşan gelirler 66	7
1982	39	74	25.000.000 TL'yi aşan gelirler 65	7
1983	36	74	25.000.000 TL'yi aşan gelirler 65	7
1984	30	68	25.000.000 TL'yi aşan gelirler 60	7
1985	25	63	25.000.000 TL'yi aşan gelirler 55	7
1986	25	45	48.000.000 TL'yi aşan gelirler 50	6
1987	25	45	48.000.000 TL'yi aşan gelirler 50	6
1988	25	45	80.000.000 TL'yi aşan gelirler 50	6
1989	25	45	96.000.000 TL'yi aşan gelirler 50	6
1990	25	45	128.000.000 TL'yi aşan gelirler 50	6
1991	25	50		6
1992	25	50		6
1993	25	50		6
1994	25	55		7
1995	25	55		7
1996	25	55		7
1997	25	55		6
1998	25	55		6
1999	15	40	Ücret dışındaki gelir unsurlarında 5 puan eklenerek uygulanır	6

2000	15	40	Ücret dışındaki gelir unsurlarında 5 puan eklenerek uygulanır	6
2001	15	40	Ücret dışındaki gelir unsurlarında 5 puan eklenerek uygulanır	6
2002	15	40	Ücret dışındaki gelir unsurlarında 5 puan eklenerek uygulanır	6
2003	15	40	Ücret dışındaki gelir unsurlarında 5 puan eklenerek uygulanır	6
2004	15	40	Ücret dışındaki gelir unsurlarında 5 puan eklenerek uygulanır	6
2005	15	35	Ücret dışındaki gelir unsurlarında 5 puan eklenerek uygulanır.	5

Kaynak: Gelirler Genel Müdürlüğü, Aralık 1991, Ankara,s.36-41.* Söz konusu oranlar bekar mükellefler için % 5 oranında artırılarak uygulanmıştır.

Türkiye’de gelir vergisi tarifesinde ilk dilime uygulanan vergi oranları 1950-2005 döneminde; 1950 yılından 1998 yılına kadar iniş çıkışlar göstermiş, 1985 yılından 1999 yılına kadar ilk dilime **%25** olarak uygulanmış olup, 1999 yılından beri ücretliler için **%15** diğer gelir vergisine tabi unsurlar için **% 20** şeklinde uygulanmaktadır. Türkiye’de ilk dilime 1994 ve 1997 yıllarında uygulanmış oranlar, AB’ ye üye ülkelerde aynı yıllarda uygulanmış oranların ortalamasıyla kıyaslandığında, gerek **1994 yılı ortalaması olan % 17.37’nin**, gerekse **1997 ortalaması olan % 18.9’un üstünde oldukları görülmektedir.**

Son dilime uygulanan oranlar da; 1950 yılında % 45 iken 1961’de % 70’e yükselmiş, 1963-80 arası % 68 olarak uygulanmış, 1981 sonrası yükselerek % 74 olarak uygulanmış, 1985-1990 arası % 45, 1991-93 arası % 50, 1994-1996 arası % 55 olarak uygulanmış, daha sonraları % 45’e indirilen oran, 1999 yılından itibaren % 40/45 olarak, 2005’den itibaren % 40 olarak uygulanmıştır. Türkiye’de son dilime uygulanan ortalama oran olan **% 55’de yine 1994 yılı AB ortalaması % 46.45’in ve 97 yılı ortalaması % 50.75’in üstündedir** ⁴².

⁴² Gülay Akgül Yılmaz, a.g.e.,s.150, Mircan YILDIZ, Avrupa Birliği’nde Dolaysız Vergilerin Uyumlaştırılması, <http://iktisat.uludağ.edu.tr/dergi/7/mircan.htm>,11.05.99

Tablo. 6
Türkiye’de Uygulanılan Kurumlar Vergisi Oranları (1960-2005) (%)

Yıllar	Kurumlar Vergisi Oranı	
	Sermaye Şirketleri ve Kooperatiflerde	Diğer Kurumlarda
1960-67	20	35
1968-79	25	35
1980-81	50	35
1982-84	40	40
1986	46	46
1987	46	
1988	46	
1989	46	
1990	46	
1991	46	
1992	46	
1993	46	
1994	25	
1995	25	
1996	25	
1997	25	
1998	25	
1999	30	
2000	30	
2001	30	
2002	30	
2003	30	
2004	33	
2005	30	

Kaynak: Gelirler Genel Müdürlüğü, Aralık 1991, Ankara, s.71-74

Tablo.7
Bazı OECD Ülkelerinde Uygulanılan
Kurumlar Vergisi Oranları

(%)

Ülkeler	1994 Yılı*	2004 Yılı**
Avustralya		34
Avusturya		34
Belçika	28 / 39	40.2
Kanada		44.6
Danimarka	34	32
Finlandiya		29
Fransa	33.4	37.8
Almanya	45/ 30 / 42	52
Yunanistan	35	40
Hollanda	40 / 35	35
Portekiz	36	35.2
İngiltere	25 / 33	30
İtalya	36	37
İspanya	35	35
Macaristan		18
İrlanda	40	24
Japonya		40.9
Kore		30.8
Lüksemburg	33.33	37.5
Meksika		35
Yeni Zelanda		33
Norveç		28
İsveç		28
İsviçre		24.9
A.B.D		39.4
OECD ORTALAMASI	31 / 36.1	34.2
TÜRKİYE	25	33

Kaynak: S.Benlikol, Hilal Müftüoğlu, a.g.e.,s.44-45., www.oecd.org, OECD Database.

Türkiye'deki katma değer vergisi normal oranı, Tablo.8'de belirtilmiş olan OECD'ye üye ülkelerde uygulanan oranların ortalamalarına göre, 1976 yılından 2000 yılına kadar daha düşük seviyelerde kalmıştır. Söz konusu oran, 2000 yılında OECD ortalamasını neredeyse yakalamış, 2003 ve 2005 yıllarında OECD ülkeleri ortalamasının üstüne çıkmıştır. Tabloda yer alan ülkelerin Türkiye'ye göre kişi başına gayri safi yurtiçi hasıllarının daha yüksek olduğu düşünüldüğünde Türkiye'de 2000 yılına kadar nispeten düşük gibi görünen oranların satın alma gücü üzerinde diğer ülkelere göre daha önemli olumsuz etki yarattığı kuşkusuzdur. Dolayısıyla KDV oranının nüfusun % 25'inin yoksulluk sınırının altında olduğu ve nüfusun 1994 yılında % 60'ının milli gelirin % 26.1'ini, 2003 yılı itibarıyla ise % 31.0'ini paylaştığı bir ülkede KDV oranlarının OECD standartlarına yakın oranlarda uygulanması, vergilemede adalet ilkesinin de önemli ölçüde sarsıldığını bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Tablo. 8
Bazı OECD Ülkelerinde ve Türkiye'de Uygulanılan Standart KDV Oranları (1976-2005)

Ülkeler/Yıllar	1976	1980	1984	1988	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2003	2005
Avustralya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10.0	10.0	10.0
Avusturya	18.0	18.0	20.0	20.0	20.0	20.0	20.0	20.0	20.0	20.0	20.0	20.0
Belçika	18.0	16.0	19.0	19.0	19.0	19.5	20.0	21.0	21.0	21.0	21.0	21.0
Kanada	-	-	-	-	-	7.0	7.0	7.0	7.0	7.0	7.0	7.0
Danimarka	15.0	22.0	22.0	22.0	22.0	25.0	25.0	25.0	25.0	25.0	25.0	25.0
Finlandiya	-	-	-	-	-	-	22.0	22.0	22.0	22.0	22.0	22.0
Fransa	20.0	17.6	18.6	18.6	18.6	18.6	18.6	20.6	20.6	20.6	19.6	19.6
Almanya	11.0	13.0	14.0	14.0	14.0	14.0	15.0	15.0	16.0	16.0	16.0	16.0
Yunanistan	-	-	-	16.0	18.0	18.0	18.0	18.0	18.0	18.0	18.0	18.0
Macaristan	-	-	-	25.0	25.0	25.0	25.0	25.0	25.0	25.0	25.0	25.0
İrlanda	20.0	25.0	23.0	25.0	23.0	21.0	21.0	21.0	21.0	21.0	21.0	21.0
İtalya	12.0	15.0	18.0	19.0	19.0	19.0	19.0	19.0	20.0	20.0	20.0	20.0
Japonya	-	-	-	-	3.0	3.0	3.0	3.0	5.0	5.0	5.0	5.0
Kore	-	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0
Lüksemburg	10.0	10.0	12.0	12.0	12.0	15.0	15.0	15.0	15.0	15.0	15.0	15.0
Meksika	-	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	15.0	15.0	15.0	15.0	15.0
Hollanda	18.0	18.0	19.0	20.0	18.5	17.5	17.5	17.5	17.5	17.5	19.0	19.0
Norveç	20.0	20.0	20.0	20.0	20.0	22.0	22.0	23.0	23.0	23.0	24.0	25.0
Portekiz	-	-	-	17.0	17.0	16.0	16.0	17.0	17.0	17.0	19.0	19.0
İspanya	-	-	-	12.0	12.0	13.0	16.0	16.0	16.0	16.0	16.0	16.0

İsveç	17.7	23.46	23.46	23.46	23.46	25.0	25.0	25.0	25.0	25.0	25.0	25.0
İsviçre	-	-	-	-	-	-	6.5	6.5	6.5	7.5	7.6	7.6
İngiltere	8.0	15.0	15.0	15.0	15.0	17.5	17.5	17.5	17.5	17.5	17.5	17.5
Çek Cumhuriyeti	-	-	-	-	-	-	22.0	22.0	22.0	22.0	22.0	19.0
İzlanda	-	-	-	-	22.0	22.0	24.5	24.5	24.5	24.5	24.5	24.5
Yeni Zelanda	-	-	-	10.0	12.5	12.5	12.5	12.5	12.5	12.5	12.5	12.5
Polonya	-	-	-	-	-	-	22.0	22.0	22.0	22.0	22.0	22.0
Ortalama	15.6	16.6	17.4	16.9	16.5	16.5	17.5	17.8	17.9	17.8	17.8	17.7
Türkiye	-	-	-	10.0	10.0	10.0	15.0	15.0	15.0	17.0	18.0	18.0

Kaynak: <http://www.oecd.org>

Vergi oranlarının ortalamasının üstünde olması vergilemenin mali sınırı ile ilgili tartışmayı gündeme getirecek bir husustur. Mükelleflerin vergi oranları ile ilgili düşünce ve değerlendirmeleri ise vergilemenin psikolojik sınırı konusunda tartışma yaratır. Genel olarak Türkiye’de çeşitli toplum kesimlerinin vergi oranlarının yüksek olduğu gerekçesi ile düşürülmesi yönünde görüş beyan ettiklerine sıkça rastlanmaktadır. Bu konudaki gözlemler mükelleflerin vergi oranlarını yüksek olarak algıladıklarını düşündürmektedir. Diğer taraftan, İstanbul’da yapılmış olan bir anket çalışması bu konu ile ilgili ampirik sonuçları da ortaya koymaktadır. Söz konusu çalışmanın sonuçlarına göre; mükelleflerin % 90’ı gelir vergisi, % 73.6’sı kurumlar vergisi oranını, % 90’ı katma değer vergisi oranlarını ve % 71.3’ü özel tüketim vergisi oranlarını yüksek bulmaktadırlar⁴³. Bu ampirik sonuç ile vergi kaçakçılığı ve kayıt dışı ekonominin büyüklüğü, Türkiye’de vergilemenin ekonomik sınırına gelinmemiş olmakla beraber mali ve psikolojik sınırına gelinmiş olabileceği düşüncesini yaratmaktadır.

3.1.3. Sosyal Güvenlik Yükümlülüklerinin Getirdiği Yük

Vergi benzeri yükümlülük olan sosyal güvenlik yükümlülükler de, emeğin istihdam maliyetini arttırması sebebiyle, enformel istihdama dayalı üretimlerin gerçekleştirilmesine sebep olmak suretiyle, kayıt dışı ekonomiyi genişletici özellik gösterirler. Özellikle de istihdam maliyetlerinin vergi sonrası net ücrete oranının yükselmesi durumunda bu durum görülür. Daha çok, ihracata dayalı büyüme modellerinin takip edilmesi durumunda uluslararası alanda rekabette avantaj sağlamak için ucuz fiyatlı, yüksek kaliteli ürünlerin üretilebilmesinin gereği ola-

⁴³ Harun Yeniçeri, "Beyan Esasına Dayanan Vergilerde Vergi Kayıp ve Kaçaklarının Psikolojik Nedenlerinin Tespitine Yönelik Bir Araştırma", 19. Türkiye Maliye Sempozyumu, **Vergi Kayıp ve Kaçakları, Önlenmesi Yolları**, 10-14 Mayıs 2004, s.908.

rak bu yükümlülüklerin getirdiği yüklerden kurtulma isteğinin, enformel istihdama sebep olduğu görülmektedir. Enformel istihdam, faaliyetin yasal formlardan uzak bir şekilde, başka deyişle, kayıt dışı gerçekleştirilmesi demektir. Bu durumda çalıştırılan işçi ile ilgili sosyal güvenlik primlerinin ödenmesi söz konusu değildir. Diğer bir şekil ise, faaliyetin yasal formlara uygun olarak gerçekleştirilmesine rağmen çalıştırılan işçilerden bazılarının kayıtlarda gösterilmemesi yahut prime esas kazancın olduğundan düşük gösterilmesidir.

Kaçak işçi çalıştırmak, işverene düşük ücret ödeme imkanı da verir. İşveren, bir taraftan düşük ücret ödeyerek diğer taraftan da sosyal güvenlik primlerinden payına düşeni ödemeyerek emeğin istihdam maliyetini düşürme ve karlılığını artırma imkanına sahip olmaktadır ⁴⁴.

Her ne kadar çoğu iktisatçı sosyal güvenlik yükümlülüklerinin çoğunun -işveren payı da dahil olmak üzere- vergi sonucu düşük ücretle karşılaşan çalışanlarca ödendiğine inansa da, eğer işverenler yaptıkları ödeme dolayısıyla ürün fiyatlarını arttırıyorlarsa, söz konusu yükü kısmen veya tamamen malı tüketenler taşırlar. Amerika'da, sosyal güvenlik yükümlülüklerinin dörtte birini tüketicilerin yükledikleri iddia edilmektedir ⁴⁵. Sosyal güvenlik yükümlülüklerinin birey üzerinde yarattığı yükün yansıma mekanizması ile devredilebileceği düşünülse de, günümüz piyasalarında, firmalar arasında ulusal ve uluslararası düzeyde giderek artan rekabet, ürün fiyatlarına her türlü yükün tamamen yansıtılmasını güçleştirmektedir. Bu sebeple, işverenlerin yansıtarak kurtulamadıkları bu yükten, enformel çalışmak veya kaçak işçi çalıştırmak suretiyle kurtulma yoluna gittikleri görülmektedir. Son yıllarda giderek artan ölçüde işin kısımlara ayrılarak, üretimin bir veya daha çok aşamasının alt işverenlere devredilmesi veya taşeronlara yaptırılması veya fason iş temelinde küçük atölyelere devredilmesi ve bu şekilde söz konusu maliyetlerin oluşturduğu yükün hafifletilmesi yoluna gidildiği görülmektedir. Avrupa' da yüksek işgücü maliyetlerinin yarattığı yükten kurtulmak amacıyla işin, işyerinin, ücretin esnekleştirilmesi yoluna gidildiği bilinmektedir.

AB üyesi Güney Avrupa ülkelerinden, kayıt dışı ekonominin en yüksek oranlarda olduğu İspanya, İtalya, Yunanistan ve Portekiz bir taraftan istihdamın korunmasına ilişkin mevzuatın en katı olduğu, diğer taraftan da (Katılık derecesi sırasıyla, 3.1, 3.3, 3.6, 3.7'dir.) geleneksel olarak ekonomileri nispeten geniş enfor-

⁴⁴ Vito Tanzi, "The Underground Economy the Causes and Consequences of this Worldwide Phenomenon", a.g.m., s.11.

⁴⁵ Joseph E. Stiglitz, **Kamu Kesimi Ekonomisi**, Çev. Ömer Faruk Batirel, M.Ü. Yayın No: 549, İ.İ.B.F. Yayın No.396, s.506-507.

mel ekonomiye dayalı ülkeler olmaları bakımından ortak özellik göstermektedir⁴⁶. Mevzuatın katılık derecesinin az olduğu ülkeler olan ABD, İngiltere' de ise kayıt dışı ekonomi oranının nispeten düşük olması dikkat çekicidir ve **istihdamın yasal olarak esnekleştirilmesinin istihdam maliyetlerini azaltmak suretiyle daha düşük kayıt dışı ekonomi oranlarını getirdiği** yorumuna götürmektedir. Sosyal güvenlik yükümlülüklerinin düzenlendiği mevzuatın katı olduğu bu Güney Avrupa ülkelerinin bir başka ortak özelliği de bu ülkelere son yıllarda giren yasadışı göçmenin sayısında artış olmasıdır⁴⁷. Yasa dışı göçmenler enformel sektörde düşük maliyetlerle istihdam edilebilmektedir.

3.1.4. Türkiye'de Sosyal Güvenlik Yükümlülüklerinin Getirdiği Yük

Sosyal güvenliğin finansmanı için, Türkiye'de işçilerden kesilen sigorta primlerinin yanı sıra işverenlerin de katılım payları söz konusudur.

Türkiye'de 2003 yılı itibarıyla asgari ücret üzerinden işverenin katlandığı toplam yasal yükümlülüklerin net ücrete oranı % 89.06'dır. Bu durumda, toplam maliyetin sadece %10.94'ü işçinin eline geçmektedir. Bu OECD ortalamasının üstündedir. Nitekim, 1997 yılında, işgücü maliyetinin net ücrete oranı itibarıyla OECD ülkeleri arasında yapılan sıralamada Türkiye % 54.5 ile yedinci sırada yer almıştır. Bu oran Belçika (% 52.8), Fransa (% 52.4), Avustralya (% 51.0), İtalya (% 49.4) ve Almanya'nın (% 49.2) üstündedir.

Sonuç olarak Türkiye'de uygulanan gelir vergileri oranları ile sosyal güvenlik yükümlülüklerinin kayıt dışı ekonomik faaliyetleri teşvik edici nitelikte olduğu söylenebilir.

3.1.5. Vergi Kaçırma Olanakları

Vergi kaçırma olanakları, daha önce de belirtildiği gibi yakalanma olasılığı ile vergi ceza oranlarının durumu tarafından belirlenmektedir.

3.1.5.1. Vergi Ceza Oranları:

Vergi ceza oranlarının yüksekliği vergi kaçakçılığını azaltıcı etki yaratır. Zira, marjinal vergi oranları vergi kaçırmanın faydasını, kaçırılan gelir üzerine uygulanan ceza oranı ise maliyetini oluşturmaktadır. Böyle olunca da, vergi ceza ora-

⁴⁶ Fabio Quassoli, "Migrants in the Italian Underground Economy", **International Journal of Urban & Regional Research**, Jun 99, Vol.23, Issues 2, s.213.

⁴⁷ Fabio Quassoli, a.g.e.,s.212.

nının marjinal vergi oranından yüksek olması kaçakçılığı azaltıcı etki yaratır ⁴⁸. Bu sebeple, vergi ceza oranlarında meydana gelecek artış, vergi kaçırmanın maliyetini arttıracığından daima beyan edilecek gerçek geliri artırır. Vergi cezaları yükseldikçe riskten hoşlanmayanların vergi kaçakçılığı daima azalır ve vergi ceza oranları ne kadar yüksek olursa vergi kaçakçılığında caydırma bakımından daha etkili olur. Cezaların, belli “götürü miktarlar” şeklinde uygulanmasındansa, beyan dışı bırakılan gelir miktarı arttıkça ceza olarak ödenecek tutarı arttırıcı özellik gösterecek, **“kaçırılan gelirin belli bir oranı”** şeklindeki ⁴⁹ veya **“kaçırılan verginin oranı” olarak uygulanması halinde** ikame etkisi ortadan kalkacak ve böylece vergi oranlarındaki artış sonucu **beyan edilen gelirden artış olacaktır** ⁵⁰. Uygulamada, daha çok, kaçırılan vergi tutarının belli bir oranı şeklindeki cezalar mevcuttur. Ceza oranı ile işlenen suç arasında haklı bir ilişkinin var olması da önemlidir.

3.5.1.2. Türkiye’de Vergi Ceza Oranlarının Durumu

Türkiye’de vergi cezaları ise; para cezası, hapis cezası, ticaret ve sanattan men cezası şeklindedir. Vadesinde ödenmeyen vergiler ile ikmalen, re’sen ve idarece tarhiyat durumlarında uygulanan gecikme faizi ve gecikme zammı da vergi kaçırma maliyetidir.

1.1.1999 öncesi vergi kaybı yaratan suçlar; kaçakçılık, ağır kusur, kusur olup cezaları sırasıyla; kaçakçılıkta, kayba uğratılan verginin üç katı para cezası ve değişik durumlarda 6 aydan 3 yıla, 3 yıldan 5 yıla hapis cezası ile hapis süresince ticaret ve sanattan men, ağır kusurda kayba uğratılan verginin iki katı para cezası, kusurda ise kayba uğratılan verginin %50’si kadar para cezası şeklinde uygulanmaktaydı.

1.1.1999’dan itibaren, vergi kaybı yaratan durumlar vergi ziyayı başlığı altında toplanıp hepsi için, “kayba uğratılan verginin bir katı para cezası ile vade tarihi ile ihbarnamenin düzenlendiği tarihe kadar olan dönemde kayba uğratılan vergi tutarı üzerinden hesaplanacak gecikme faizinin yarısı” şeklindeki ceza olarak öngörülürken, vergi ziyasının hürriyeti bağlayıcı türden ceza gerektirmesi durumunda kayba uğratılan verginin üç katı ile bazı fillerde 6 aydan 3 yıla, bazılarında ise 18 aydan 3 yıla kadar ağır hapis cezası öngörülmektedir.

⁴⁸ Michale G.Allingham and Agnar Sandmo, a.g.m., s.323-338.

⁴⁹ Erriki Koskelo, "On the Shape of Tax Schedule The Probability of Detection and Penalty Schemes as Deterrents to Tax Evasion", **Public Finance**, Vol: 38, No: 1/1983, s.71-79.

⁵⁰ Gideon Yaniv, "Tax Evasion and the Income Tax Rate: A Theoretical Reexamination", **Public Finance**, Vol. 49(1), 1994 s.107.

V.U.K'nun 359. maddesine göre, kayba uğratılan verginin üç katı ile 6 aydan 3 yıla hapis cezası, vergi kanunlarına göre tutulan veya düzenlenen ve saklama mecburiyeti bulunan defter ve kayıtlarda;

- hesap ve muhasebe hileleri yapanlara,
- gerçek olmayan veya kayda konu işlemlerle ilgisi olmayan kişiler adına hesap açanlara veya
- defterlere kaydı gereken hesap ve işlemleri vergi matrahının azalması sonucunu doğuracak şekilde tamamen veya kısmen başka defter, belge veya diğer kayıt ortamlarına kaydedenlere, uygulanmak üzere düzenlenmiştir.

Belirtilen fiillerle vergi ziyana sebebiyet olunması durumunda hükmolunacak hapis cezası, hapis cezasının her bir günü için, sanayi sektöründe çalışan 16 yaşından büyük işçiler için yürürlükte bulunan asgari ücretin bir aylık brüt tutarının yarısı şeklinde uygulanılır ve bu para cezası ertelenemez.

Kayba uğratılan verginin üç katının yanı sıra 18 aydan 3 yıla ağır hapis cezası uygulanılacak olanlar, yine V.U.K.'nun 359. maddesinde belirtilmiştir. Buna göre, vergi kanunları uyarınca tutulan veya düzenlenen ve saklanma ve ibraz mecburiyeti bulunan;

- defter, kayıt ve belgeleri yok edenler veya
- defter sayfalarını yok ederek yerine başka yapraklar koyanlar veya
- yerine hiç yaprak koymayanlar veya
- belgelerin asıl ve suretlerini tamamen veya kısmen sahte olarak düzenleyenler veya
- bu belgeleri kullananlar ile
- belgeleri Maliye Bakanlığı ile anlaşması olmadığı halde basanlar veya
- bu belgeleri kullananlardır.

Bu hallerle vergi ziyana sebebiyet verilmesi halinde hükmolunacak hapis cezası para cezasına çevrilmesine imkan bulunmamaktadır.

Fakat, kaçakçılık suçlarını işleyenlerden V.U.K' da yer alan pişmanlık şartlarına uygun olarak durumu ilgili makama bildirenler hakkında söz konusu cezalar uygulanmaz.

Birden fazla kişinin V.U.K.'nun 359. maddesinde yazılı olan fiillerin gerçekleştirilmesine, maddi menfaat gözeterek iştirak etmeleri durumunda, iştirak edenlerden her birine, işlenen fiille ilgili ceza uygulanılır.

Söz konusu fiilleri işlemeye azmettirenlere de aynı ceza uygulanılır.

Maddi menfaat gözetmeksizin, iştirak edenlere ise ilgili fiile mahsus cezanın dörtte biri uygulanır.

Ancak, Anayasa Mahkemesinin 6.1.2005 tarihinde aldığı 2005/4 sayılı, 20.10.2005 tarihli 25972 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan kararıyla, vergi ziyayı suçunun cezasının belirtildiği 213 sayılı V.U.K.’nun, 4369 sayılı yasa ile değiştirilen 344. maddesinin ikinci fıkrasının “..... bu ceza ziya uğratılan verginin bir katına, bu verginin kendi kanununda belirtilen normal vade tarihinden cezaya ilişkin ihbarnamenin düzenlendiği tarihe kadar geçen süre için, bu kanunun 112. maddesine göre ziya uğratılan vergi tutarı üzerinden hesaplanan gecikme faizinin yarısının eklenmesi suretiyle bulunur” bölümü anayasaya aykırılık gerekçesi⁵¹ ile iptal edilmiş ve bu hükmün, kararın Resmi Gazete’de yayımlanmasından başlayarak altı ay sonra yürürlüğe girmesine karar verilmiştir⁵².

Bu durumda 20.04.2006 tarihine kadar vergi ziyayı suçunun cezası ile ilgili, söz konusu hüküm yerine, yeni bir düzenleme yapılmadığı takdirde, bu tarihten sonra uygulanacak olan suçlara ceza uygulanamayacaktır.

Kuşkusuz sözü edilen tarihe kadar gerekli düzenleme yapılacaktır. Ancak 4369 sayılı yasa ile getirilen bu düzenlemenin yaklaşık altı yıl uygulandıktan sonra çıkan bu karar ve bu karara rağmen yeni düzenleme yapılmasına olanak verebilmek için yaklaşık bir yıl daha uygulanması cezalandırılmış ve cezalandırılacak olan mükelleflerin tepkisini çekecek niteliktedir. Nitekim, yıllardır bu cezaya muhatap olanlar Anayasa’ya aykırı bir cezaya muhatap olmuş olduklarını öğrenmişlerdir.

3.1.5.3. Yakalanma Olasılığı (Denetim Oranı)

Vergi kaçırma olanakları bakımından belirleyici olan ikinci unsur yakalanma olasılığıdır. Yakalanma olasılığının sıfır olduğu bir durumda vergi oranı ne kadar düşük olursa olsun vergi kaçakçılığı artar. Vergi kaçırın mükellefin yakalanma olasılığı vergi denetimi oranına bağlıdır. Mükelleflerin denetime maruz kalma riski belli bir düzeyin üzerinde olduğu durumlarda vergi denetiminin bireyler üzerinde caydırıcı etkisi olur. Beyan dışı gelirin ortaya çıkarılması olasılığın-

⁵¹ Anayasaya aykırılık sebebi olarak, vergi ziyasına bağlı olarak verilen vergi ziyayı cezasının miktarının hesabında esas alınan gecikme faizi oranının 6183 sayılı yasanın 51.maddesi uyarınca Bakanlar Kurulu tarafından belirlendiği, bu oranların vergilendirme ve tahsil dönemleri itibariyle değişebildiği, ceza ve ceza yerine geçen tedbirlerin yasayla konulabileceği, vergi ziyayı suçlu işleyenler için öngörülen vergi ziyayı cezası miktarının yasama organı yerine yürütme organı olan Bakanlar Kurulu tarafından belirlenen gecikme faizi oranının esas alınması sebebiyle kuralın Anayasa’nın 2.,7.,10.,38., ve 73. maddelerine aykırılık oluşturduğu ileri sürülmüştür.

⁵² <http://anayasa.gov.tr/KARARLAR/IPTALITIRAZ/K2005/K2005-04.HTM.20.12.2005>.

daki bir artışın, daima daha fazla gelirin beyan edilmesine yol açacağı sadece teorik olarak öngörülmemiş, bu konuda yapılan ampirik çalışmalar sonucunda da söz konusu öngörü doğrulanmıştır. Yakalanma olasılığı bireyin dürüstlük ile ilgili algılayışını ve vergiye uyumunu etkilemek suretiyle vergi kaçırma ile ilgili tavrını etkilemektedir ⁵³. Vergi kaçakçısının yakalanma olasılığı denetim sıklığına bağlıdır. Kaliforniya' da yapılan vergi affı verilerinden, orta ve yüksek denetim olasılıklarına sahip olan kaçakçıların, düşük olasılığa sahip olanlardan daha az kaçırmaya eğilimli olduğu ortaya çıkmıştır ⁵⁴. Denetime maruz kalma riskinin çok düşük düzeyde olması halinde yakalanma olasılığı azaldığı için vergi incelemesinin caydırıcı özelliğinden pek söz edilemez. Yani, denetim sıklığı arttıkça yada vergi denetimi yaygınlaştıkça bireylerin dürüstlük ile ilgili algılayışları olumlu yönde etkilenmekte ve vergi kaçırma eğilimleri azalmaktadır. Denetimin hiç olmadığı bir durumda vergi kaçakçısının yakalanması ve dolayısıyla cezalandırılması söz konusu olmayacağı ve vergi kaçırmanın maliyeti sıfır olacağı için kimse vergi ödemek istemez.

Bir taraftan da, mükelleflerin gerçek yakalanma olasılığını bilmeleri, bu açıklanmadıkça, oldukça güçtür. Mükellefler gerçek yakalanma olasılığını bilmezler ve hep olduğundan daha yüksek değerlendirirler. Bu konudaki belirsizlik vergi kaçırmanın maliyetini artırır ve vergi ödeme davranışı artar ⁵⁵.

Özü itibarıyla vergi denetim oranı yahut inceleme oranının kayıt dışı ekonomi veya vergi kaçakçılığı üzerindeki önemi fazladır.

Vergi denetim oranı iki ölçüt esas alınarak bulunabilir ⁵⁶;

- incelenen mükellef sayısının toplam mükellef sayısına oranı,
- incelenen matrahın beyan edilen matraha oranı.

3.1.5.4. Türkiye’de Vergi Denetimi

Türkiye’de vergi incelemesi yapmaya yetkili olanlar V.U.K.'nun 135. maddesinde belirtilmiştir. Buna göre; hesap uzmanları, hesap uzman yardımcıları, ilin en büyük mal memuru, vergi denetmenleri, vergi denetmen yardımcıları, vergi dairesi müdürleri, maliye müfettişleri, maliye müfettiş muavinleri, gelirler kontrolörleri ve stajyer gelirler kontrolörleri ve Gelirler Genel Müdürlüğü’nün merkez

⁵³ Steven M. Sheffrin, Robert K. Triest, "Public Attitudes and Tax Evasion: What Can We Learn From Microeconomic Evidence?", (Yayınlanmamış tebliğ), **Public Finance and Irregular Activities**, International Institute of Public Finance, 49th Congress, Berlin, 23-26 August, s.3.

⁵⁴ Bkz. Steven E.Crane, Farrokh Nouzard, "Tax Rates and Tax Evasion; Evidence form California Tax Ammesty Data", **National Tax Journal**, 1990, s.147-155.

⁵⁵ A de Juan, M.A. Lasheras, R.Mayo, a.g.e, s.2.

⁵⁶ Türkiye'deki mükelleflerin beyan ettikleri matrahlar ile ilgili veriler elde edilememiş olduğu için inceleme oranını belirlenmesi hususunda sadece birinci ölçütü kullanma imkanı olmuştur.

ve taşra teşkilatında müdür kadrolarında görev yapanlar vergi incelemesi yapmaya yetkilidirler.

Maliye Bakanlığı bünyesinde; hesap uzmanları kurulu, teftiş kurulu, gelirler kontrolörleri ve vergi denetmenleri tarafından 1984-2002 yılları arasında incelenen mükellef sayıları ile incelenen mükelleflerin toplam mükellef sayısına oranlanması suretiyle bulunan mükellef incelenme oranları aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo.9

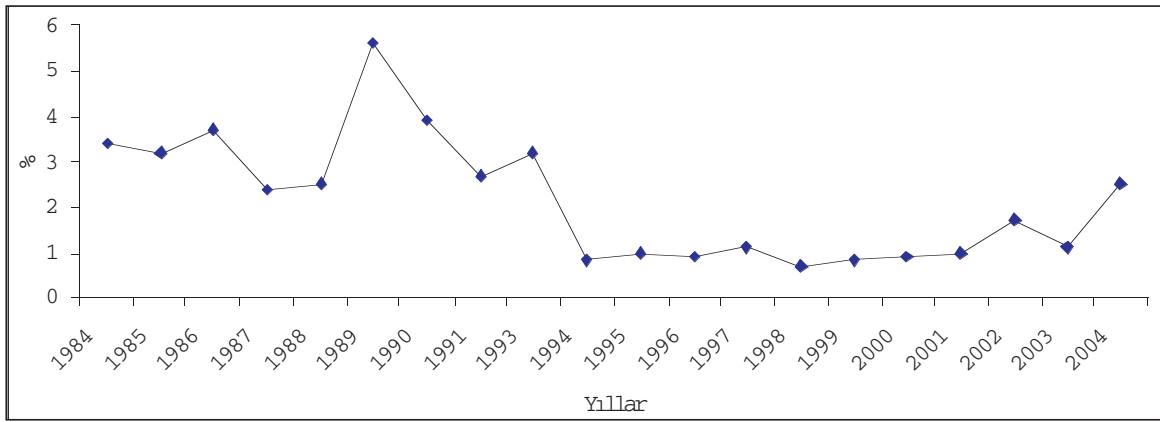
Türkiye’de Mükelleflerin İncelenme Oranı (1984-2004)

Yıllar	GV, KV Mükellef Sayıları	İncelenen Mükellef Sayıları	Mükellef İnceleme Oranı (%)
1984	1.975.209	66.681	3.4
1985	2.029.051	66.550	3.2
1986	2.114.096	80.264	3.7
1987	2.121.608	51.495	2.4
1988	1.858.034	47.225	2.5
1989	1.915.839	108.574	5.6
1990	2.002.319	78.803	3.9
1991	2.116.737	58.590	2.7
1993	2.097.344	68.954	3.2
1994	5.381.043	48.056	0.8
1995	5.356.169	56.096	1.0
1996	5.569.185	54.536	0.9
1997	5.695.113	63.519	1.1
1998	5.954.402	45.639	0.7
1999	6.018.948	51.731	0.8
2000	6.415.952	60.335	0.9
2001	6.401.152	68.132	1.0
2002	6.449.485	113.244	1.7
2003	5.707.114	68.251	1.1
2004	5.957.984	153.881	2.5

Kaynak: **Türk Vergi Sistemi ve 50. Yılında H.U.K.**, H.U.K 50.yıl Armağanı, İstanbul, 1995 ve <http://www.gelirler.gov.tr>

Tablo'daki verilerin incelenmesi durumunda; 1984 yılında % 3.4 olan inceleme oranının sadece 1989 yılında % 5.6 gibi yüksek bir düzeyde gerçekleştiği, ekonomik krizin yaşandığı 1994 yılında ise aniden % 0.8' e düştüğü ve dönem boyunca ortalama % 2.19 civarında olduğu görülmektedir. Türkiye'de denetim oranının neredeyse 20 yıllık bir dönemde bu denli düşük düzeyde gerçekleşmiş olması kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ortaya çıkmasında çok önemli bir faktör olduğunun altı çizilmelidir. Nitekim, Manisa'da vergi kaçakçılığının sebeplerini araştıran bir anket çalışmasına katılan mükelleflerin kaçakçılığın önlenmesine dair önerileri arasında ilk sırada "denetim sıklığı" ve "eğitim" yer almıştır.⁵⁷

Grafik 4. Türkiye'de Mükellefin İncelenme Oranı

3.1.6. Vergi Yükü Dağılımındaki Adalet

Vergi sisteminin, yükü, mükellefler arasında adil dağıtıp dağıtmadığı mükelleflerin vergiye uyumunu etkiler. Vergi yükünün adil dağıtılması vergi uyumunu olumlu etkilerken, tersi durumda vergi uyumu olumsuz etkilenir. Vergi yükünün adil dağılımı; vergilemeye hakim olan anlayış, sistemde yer alan vergilerin oran yapıları, genellik ilkesine ne ölçüde uyulduğu, vergi istisna ve muafiyetlerinin durumu, vergi kaçakçılığı, vergi afları, kazancın tespit şekli, vergi tahsil şekli, sistemde dolaylı/dolaysız vergi ağırlığı, verginin yansıtılması, vergilerin subjektif olup olmadıkları, en az geçim indiriminin uygulanıp uygulanmadığı, ayırma prensibine uyulup uyulmadığı gibi çok sayıdaki unsura bağlıdır.

- Ödeme gücü yaklaşımına göre vergilendirme çağdaş vergilendirme anlayışıdır, kapitalist ekonomik sistemlerde vergi sistemleri bu anlayışa dayalı olarak oluşturulmaktadır.

⁵⁷ Hasan Hüseyin Bayraklı, Naci Tolga Saruç, İsa Sağbaş, "Vergi Kaçırma Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi ve Vergi Kaçakçılığının Önlenmesi. Anket Çalışmasının Bulguları," **Türkiye'de Vergi Kaçakları ve Önlenmesi Yolları** 19. Türkiye Maliye Sempozyumu, 10-14 Mayıs 2004, s.217.

- Artan oranlı vergiler eşit marjinal fedakarlık ilkesine göre vergilendirme yapılamamasını sağladıkları ve dikey ve yatay adalet ilkesine uygun vergilendirme yapılabilmesine olanak verdikleri için daha adildirler.

- Genellik ilkesine uyulması, yani bir taraftan vergi istisna ve muafiyetlikler minimize edilirken, diğer taraftan da vergi kaçakçılıklarının azaltılması sistemi daha adil kılar.

- Gerek geçmişte ödenmesi gerektiği halde ödenmeyen vergi ile cezasını, gerekse sadece cezasını ortadan kaldıran vergi afları dürüst olup vergisini zamanında ve tam ödeyen mükellefleri cezalandırıcı, vergisini ödemeyen vergi kaçırın mükellefleri ise ödüllendirici özelliğe sahiptir. Vergi affı uygulamasının alışkanlık haline geldiği belli periyotlarla sürekli olarak vergi affı uygulandığı durumlarda iki sebepten dolayı vergiye uyum azalır;

-Periyodik vergi afları mükellefler üzerinde gelecekte yine vergi affı uygulanacağı izlenimi verir,

-Dürüst vergi mükellefleri söz konusu adaletsiz durumdan olumsuz etkilenirler.

Bununla beraber vergi affının mükelleflerin vergiye uyumunu arttırmak için hazırlanmış bir programın parçası olarak uygulandığı da görülmektedir ⁵⁸. Sadece bir defaya mahsus uygulandığı belirtilen vergi affı sonrasında uygulanan yüksek oranlı vergi cezalarının, vergi uyumu üzerinde olumlu etkiler yaratacağı belirtilmiştir ⁵⁹.

- Matrahın tespitinde beyan usulü esas olmalıdır. Aynı vergiye tabi mükelleflerden bazılarının matrahlarının beyan usulüne göre, bazılarının ise götürü usule göre tespit edilmesi durumunda yatay ve dikey adalet gerçekleşmeyeceği için mükelleflerin vergiye uyumu azalabilmektedir.

- Vergi tahsilinde farklı yöntemlerin kullanılması da vergilendirmede adalet ilkesini sarsabilir. Gelir vergisine tabi mükelleflerden bazılarının vergisi doğrudan tahsil yöntemine göre tahsil edilirken bazılarının kaynakta kesinti yöntemi-ne göre tahsil edilmesi halinde vergilendirmede ikinciler aleyhine bir durum yaratılmış olur. Öyle ki, birinciler vergiyi doğuran olay ve verginin tarhi ile verginin ödenmesi arasında geçen zamanda faiz geliri elde etme veya vergi olarak ödeyecekleri bedeli başka şekillerde tasarruf etme imkanına sahip olurlar.

---

⁵⁸ Bkz. Vikie L. Fisher, a.g.m., s.365.

⁵⁹ James Alm, Michael McKee ve William Beck, "Amazing Grace: Tax Amnesties and Compliance", **National Tax Journal**, Vol.XLIII, No.1, March 1993, s.23-34.

- Dolaylı vergiler objektif oldukları ve tersine artan oranlı etki doğurdıkları için daha adaletsiz vergilerdir. Sistem içinde ağırlıkları arttıkça sistemi adaletsiz hale getirirler.

- En az geçim indirimi ve ayırma prensibi vergiyi adil hale getiren tekniklerdir. Bunlara gelir vergisinde yer verilmesi durumunda sistem daha adil hale gelecektir.

3.1.7. Türkiye’de Vergi Sisteminin Adalet Bakımından Durumu

Türkiye’de, vergilendirmede, prensip olarak ödeme gücü yaklaşımı benimsenmiştir. Ancak ödeme gücüne göre vergilendirmeyi sağlayan yöntemlere sistemde ya pek yer verilmemiş yada yer verilse de etkin uygulanamamıştır.

- Örneğin, gelir vergisinde vergilendirilecek gelirin gerçek gelir olacağı prensip olarak kabul edilmişse de, 1983-1999 yılları arası uzunca bir dönem gerçek usulün yanı sıra **götürü usule** göre de kazanç tespit edilmiş ve gerçek usule tabi olanların % 50’si kadar götürü usule tabi mükellef olmuştur (bkz. Tablo.10)

Tablo.10

Gerçek ve Götürü Usule Tabi Mükellef Sayıları

(1983-1994)

Yıllar	Gerçek Usule Tabi Mükellef Sayısı (A)	Götürü Usule Tabi Mükellef Sayısı (B)	(B/A) (%)
1983	1.810.841	967.910	53.4
1984	1.918.816	986.742	51.4
1985	1.967.061	1.026.378	52.1
1986	2.048.761	1.301.618	63.5
1987	2.046.577	1.025.918	50.1
1988	1.746.500	884.686	50.6
1989	1.784.804	907.619	50.8
1990	1.859.324	908.892	48.8
1991	1.960.817	969.988	49.4
1992	1.919.447	1.010.432	52.6
1993	1.865.253	1.000.778	53.6
1994	1.859.082	954.319	51.3

Kaynak:Gelirler Genel Müdürlüğü.

- Yine 1982 yılında gelir vergisine giren **hayat standardı esası**, zarar etse dahi belli bir geliri elde etmiş gibi (ticaret erbabı ve serbest meslek erbaplarının) mükelleflerin vergi ödemelerine sebep olan, böylelikle gelirin gerçek olma özelliğini ortadan kaldıran, bir müessese olarak 1999 yılı başına kadar uygulanmış, 1999 başından itibaren uygulamadan kaldırılmış olmakla beraber, 2000 ve 2001 yılı kazançlarına uygulanmak üzere geçici olarak tekrar uygulamaya geçirilmiş olup 2002 yılından beri uygulanmamaktadır. Hayat standardı esasına göre vergilendirme, ödeme gücüne göre vergilendirmeden uzaklaşılmasına sebep olduğu için adil vergileme yapılmasını engellemiştir.

- **En az geçim indirimi**, 1950 yılında yürürlüğe giren 5421 Sayılı Kanun gereği matrahtan indirim yoluyla uygulanmış, 1967 yılında yapılan değişiklikle 1967-1980 yılları arasında en az geçim indirimi vergiden indirim sistemine dayalı olarak uygulanmış, 1981 yılından itibaren tekrar matrahtan indirim yöntemine dayalı olarak, 1981-86 arası genel indirim adıyla uygulanmış, indirim tutarının enflasyon karşısında anlamını yitirmesi üzerine günün koşullarına uyarlanacağı yerde 1985 yılında uygulamadan kaldırılmıştır⁶⁰.

- Gelir vergisinde, artan oranlılık 1960 yılından beri uygulanmakla beraber, dilim sayısının az olması, dilimlerin kimi yıllarda enflasyon ile uyumlu artışa tabi tutulmaması, en az geçim indirimini içermemesi ve ilk dilime uygulanan oranın yüksek olması, oranların artma oranının yüksek olması, artan oranlılığın adil vergileme yapılmasına olanak sağlayan bir mekanizma olarak işlevini yerine getirememesi sonucunu doğurmaktadır.

- Gerek gelir vergisi gerekse kurumlar vergisi kanununda, özellikle 1980 sonrası genellikle ekonomik gerekçelere, ancak bazen sosyal ve vergi tekniğinden kaynaklanan gerekçelere dayandırılarak sayısı giderek artan şekilde **istisna ve muafiyetlikler** yer almıştır. İstisna ve muafiyetliklerin kapsamı içinde bulunanlar kendilerini sistem içinde avantajlı hissederken, bunların dışında kalanların kendilerini sistemde haksızlığa uğramış olarak kabul etmeleri vergiye uyumlarını azalmaktadır.

-Vergi yasalarına aykırı hareket edenlere karşı uygulanan yaptırımların ortadan kaldırılması şeklinde tanımlanan **vergi affı** yasa ile çıkartılır. Devletin vergi ala-

---

⁶⁰ Halit Çiçek, "Vergilemede Genel Eşitlik Adalet İlkesi ve Türk Gelir Vergisi", Maliye Yazıları, **Maliye-İktisat-Hukuk**, Nisan/Haziran 2000, Sayı:67,s.116. Metin Taş, "Anayasal Vergileme Normları Açısından Gelir Vergisi", **Anayasal Mali Düzen**, XIII.Türkiye Maliye Sempozyumu, M.Ü.,Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayın No:12, İstanbul:2000,s.295.

cağından ve cezalandırma yetkisinden vazgeçmesi anlamını taşıyan vergi afları, geçmişe yürüyüp geçmiş olaylar üzerinde etki meydana getirmektedirler ⁶¹.

Devletin vergi kaçakçılığı yapmış olan mükelleflerden alacağı vergi ve/veya cezalardan vazgeçmesi; kaçakçıların ödüllendirilmesi, zamanında ve tam olarak vergisini ödeyen dürüst mükellefleri cezalandırması sonucunu doğurur. Bu durum dürüst mükelleflerin vergi adaleti ile ilgili görüşlerini olumsuz etkileyerek vergiye uyumlarının azalmasına neden olmaktadır. Bir defalık olan ve bir defalık olduğu mükellefe bildirilip arkasından yüksek oranlı vergi cezalarının uygulamaya konulduğu durumda vergi afları vergiye uyumu arttırabilir, aksi takdirde tekrar uygulanacağı yönünde oluşan beklenti vergiye uyumu azaltır.

Türkiye'de de 1928'den beri bazen verginin bazen de vergi cezasının tamamı veya bir kısmının silinmesine dair **yirmi beş** adet yasa çıkarılmıştır ⁶². Söz konusu yasalar arasında özellikle 1960 yılı sonrasında çıkan on dört yasa arasında bir, iki yada üç yıl bulunmaktadır. Kısacası 1960 yılı sonrası Türkiye'de ortalama

⁶¹ Recep Nadiroğlu, "1923 Yılından Sonra Çıkarılan Vergi Af Yasaları, Kapsamları ve Değerlendirilmesi", **Vergi Sorunları Dergisi**, 1991 (5), s. 26-27.

⁶² Söz konusu yasalar; 5 Ağustos 1928 gün ve 145 Sayılı Elviyeyi Selased Vergilerinin Sureti Cibayetine Dair Kanun, 4 Temmuz 1934 gün ve 2566 Sayılı Vergi Bakiyesinin Tasfiyesine Dair Kanun, 29 Haziran 1938 gün 3586 Sayılı Arazi Vergisinin Mali Yıl Sonuna Kadar Bakiyesinin Terkinine Dair Kanun, 15.3.1944 gün ve 4530 Sayılı Varlık Vergisinin Bakiyesinin Terkinine Dair Kanun, 21.1.1947 gün ve 5050 Sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi Artıklarının Silinmesi Hakkında Kanun, 26 Ekim 1960 gün 113 Sayılı Af Kanunu, 28.2.1961 gün ve 281 Sayılı Bir Kısım Vergi Cezaları ve Gecikme Zamlarının Tecil ve Tasfiyesine Dair Kanun, 23.2.1963 gün ve 218 Sayılı Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun, 13.6.1963 gün ve 252 Sayılı Spor Klüplerinin Oyunculara ve Karşı Klüplere Şimdiye Kadar Ödenmiş Bulunan Transfer Ücretleri ve Teşvik Primlerinden Oluşan Vergi Borçlarının Bir Defaya Mahsus Olmak Üzere Affı Hakkında Kanun, 5 Eylül 1963 gün ve 325 Sayılı Kanun Kamu İktisadi Teşebbüslerinin 1960 ve Daha Önceki Yıllara Ait Bir Kısım Vergi ve Borçlarının Tasfiyesi Hakkında Kanun 6 Temmuz 1965 gün ve 691 Sayılı Belediyelere Bağlı Müesese ve İşletmelerin Bir Kısım Borçlarının Hazinece Terkin ve Tahkimi Hakkında Kanun, 3 Ağustos 1966 gün ve 1803 Sayılı Cumhuriyetin 50. Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun, 2431 Sayılı Tahsilatın hızlandırılması ve Beyan dışı Kalmış Servet Unsurlarıyla Vesikasız Emtianın Beyanına İlişkin Kanun, 2801 Sayılı Bazı Kamu Alacaklarının Özel Uzlaşma Yoluyla Tahsili Hakkında Kanun, 4.2.1985 gün ve 3289 Sayılı Kanun (Geçici 1.madde), 3787 Sayılı Kanun, 1994 Yılı 3986 Sayılı Kanun, 1996 Yılı 4213 Sayılı Kanun, 1998 Yılı 4369 Sayılı Kanun, 2003 yılı 4792 Sayılı Kanun, söz konusu af kanunları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Nadiroğlu, a.g.m., s.28-39. Fikri Sayar, "1960 Yılından Sonra Çıkarılan Vergi Af Yasaları ve Sonuçları", **Vergi Dünyası**, sayı:73, 1987, s.65-69; Hasan Yalçın ve Arif Başar, "Türkiye'deki Mali Aflar ve Vergi Sistemi Üzerine Etkileri", **Vergi Dünyası**, sayı: 173.Ocak, 1996, s.105-106.Duran Bülbül, Hülya Karadeniz," Vergi ve Sigorta Prim Aflarının Kayıt dışı Ekonomi Üzerinde Etkisi", **Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakları, Önlenmesi Yolları**, 19. Türkiye Maliye Sempozyumu, 10-14 Mayıs 2004,s.801-812.

olarak iki yıllık periyotlarla vergi affı uygulanmıştır. Vergi affı uygulamasının gerekçesi olarak "vergi idaresinin birikmiş olan işlerini hafifletmek ve devlete gelir sağlamak" genel kabul görmüş, vergi affı vergi uyumunu artırma aracı olarak düşünülmemiştir. Nitekim, vergi affı uygulamalarının hiçbirinde mükellefin uyumunu artırıcı unsurların destekleyici olarak kullanılmadığı görülmektedir.

Kısacası, Türkiye'de bugüne kadar uygulanmış olan vergi afları dürüst mükellefler üzerinde olumsuz etki yaratmanın yanı sıra genel olarak mükelleflerde gelecekte vergi affı uygulanacağı yönünde beklenti oluşmasına neden olacak tarzdadır. Bu kadar sıklıkla vergi affı uygulanması bir taraftan da vergi idaresinin de aczini göstermektedir. Vergi idaresi ve vergi yargısının vergiyi uygulamadaki aczi kolay yoldan halline gidilmesine sebep olmakta bu yolun tercihi ve uygulanması vergi idaresinin vergiyi uygulamasını daha da güçleştirmektedir.

- Gelir vergisi hasılatının önemli bir kısmı **kaynakta kesinti** suretiyle elde edilenlerden oluşmaktadır. Nitekim 1987-1994 döneminde vergi hasılatının neredeyse % 80'i, 2004 yılı itibarıyla % 87.6'sı kaynakta kesinti suretiyle elde edilmiştir.

Kaynakta kesinti suretiyle elde edilen verginin toplam gelir vergisi içindeki payı aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere oldukça önemlidir. (Bkz Tablo.11)

Tablo.11
Kaynakta Kesinti Suretiyle Alınan Vergilerin
Toplam Gelir Vergisi İçindeki Payları
(1987-2004) **(%)**

Yıllar	(%)
1987	61.8
1988	73.1
1989	77.5
1990	84
1991	86
1992	84
1993	85.9
1994	84.4
1995	84.2
1996	85.0
1997	88.3
1998	72.4
1999	80.6
2000	91.2
2001	93.7
2002	91.0
2003	90.1
2004	89.6

Kaynak: **Vergi İstatistikleri Yıllığı (1982-1991)** ve Gelirler İdaresinden elde edilen verilere dayalı olarak hesaplanmıştır.

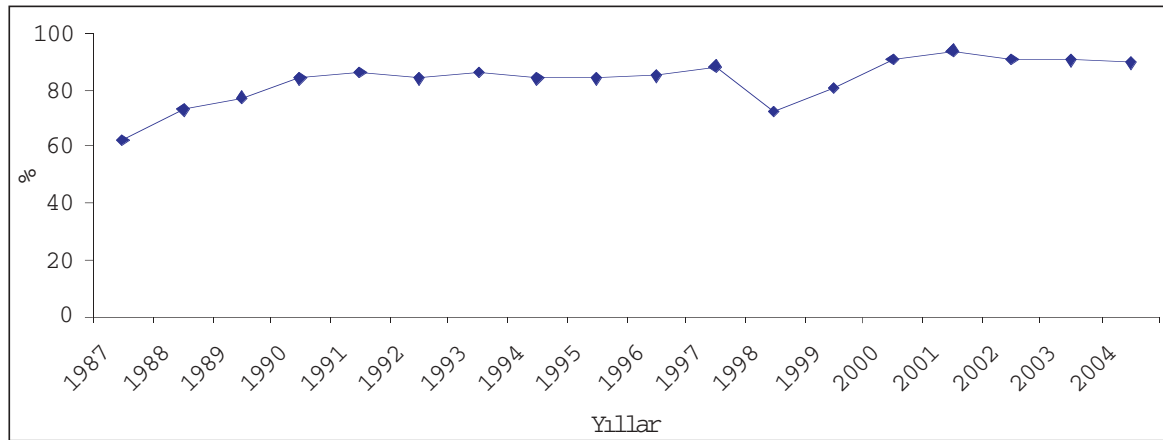
Tablo incelendiğinde gelir vergisi hasılatının 1987 yılı itibarıyla % 61.8'i kaynakta kesinti suretiyle elde edilmişken, bu oranın günümüze kadar sürekli artma eğilimi göstermiş olduğu görülmektedir. Nitekim, söz konusu oran, 1997 yılında % 88.3'e, 2000 yılında % 91.2'ye, 2001 yılında ise % 93.7'ye kadar yükselmiştir. Kaynakta kesinti suretiyle elde edilen gelir vergisi hasılatındaki bu artış; beyannameli mükelleflerin kazançlarını önemli ölçüde beyan dışı bıraktıklarını göstermektedir.

Toplam vergi hasılatı içinde gelir vergisinin payı gerilerken, gelir vergisi hasılatı içinde kaynakta kesinti suretiyle elde edilen gelirlerin artış göstermiş olması kayıt dışı ekonominin bileşenlerinden olan beyan dışı ekonominin hacminin arttığının işaretleridir. Bu durum başlıca iki sebebe bağlanabilir;

1. Beyan esasına dayalı vergilerde vergi güvenliğini sağlayıcı mekanizmaların 1980'li yıllardan itibaren birer birer kaldırılması,
2. Denetim oranlarının gerilemesi.

Zira, gelir vergisinde güvenliği sağlayan, servet beyanı, ortalama kar haddi, asgari gayri safi hasılat yöntemi, asgari zirai vergi gibi önlemlerin yanı sıra, her ne kadar kazancın gerçek usulde vergilendirilmesini engellediği için pek savunulmasa da, hayat standardı esasının kaldırılmış olması etkili görülüyor. Zira, hayat standardı esasının kaldırılması sonrası, kaynakta kesinti suretiyle elde edilen hasılatın oranı bir miktar daha artış göstermiştir. Kayıt dışı gelirlerin vergilendirilmesine imkan sağlayacak net artış teorisine uygun gelir vergisi düzenlemesine ilişkin 4369 sayılı yasada yer alan hükümlerin uygulama alanı bulamaması da mükelleflerde beyan dışı bırakma eğilimini arttırmış görünmektedir.

Grafik 5. Kaynakta Kesinti Suretiyle Alınan Vergilerin Gelir Vergisi Hasılatındaki Payı

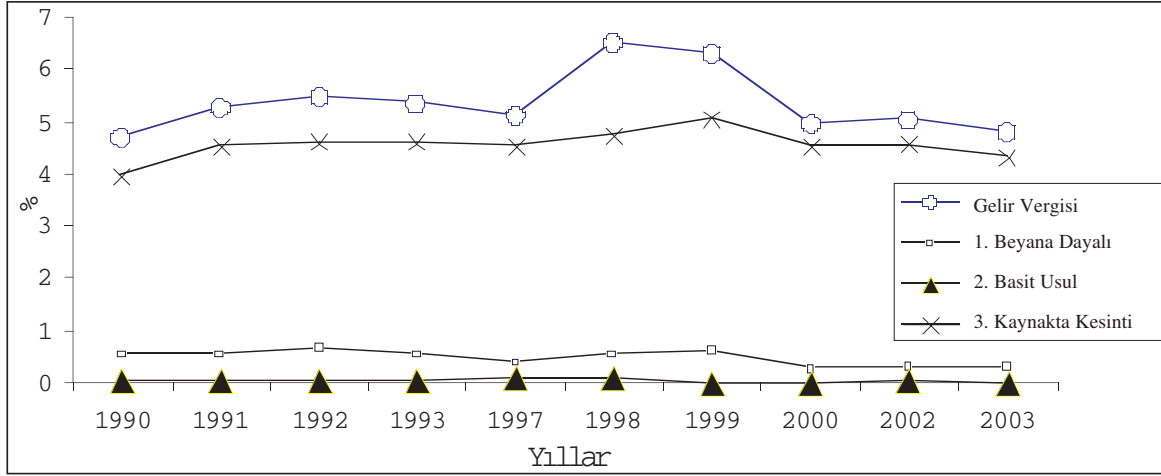
Kaynakta kesinti suretiyle elde edilen gelir vergisi hasılatının, 1990 yılından 2003 yılına kadar, gösterdiği gelişim Tablo.12’de görülebilmektedir. Söz konusu veriler, gelir vergisi hasılatının GSMH’ya oranı artarken, beyana dayalı olarak tahsil edilenlerin payında sürekli olarak gerilemenin olduğunu, kaynakta kesinti suretiyle elde edilen hasılatın ise 1999 yılına kadar sürekli artış gösterip, 2000 yılından itibaren nispeten gerileme göstermekle beraber 2003 yılı itibarıyla, yine de hasılatın önemli kısmının kaynakta kesinti suretiyle elde edildiğini göstermektedir.

Nitekim, beyana dayalı olarak elde edilen gelir vergisi hasılatının GSMH’ ya oranı 1990 yılında % 0.55 iken 2000 yılında % 0.27’ ye gerilemiş ve 2003 yılı itibarıyla % 0.31 olmuş, buna karşılık stopaj yöntemiyle elde edilen gelir vergisi hasılatının GSMH’ya oranı 1990 yılında % 3.93 iken 1999 yılına kadar artış göstermiş, 2000 yılından itibaren nispeten gerileme eğilimi göstermiş olmakla beraber yine de 2003 yılı itibarıyla toplam gelir vergisi hasılatının çok önemli bir kısmı kaynakta kesinti yoluyla elde edilmiştir. Nitekim 2003 yılında **gelir vergisi hasılatının GSMH’ya oranı % 4.81 olup, stopaj yöntemiyle elde edilen hasılatın GSMH’ya oranı % 4.34’dür.**

Tablo.12
Gelir Vergisi Hasılatının GSMH İçindeki Payı
(1990-2003) (%)

Yıllar	1990	1991	1992	1993	1997	1998	1999	2000	2002	2003
Gelir Vergisi	4.68	5.26	5.44	5.34	5.10	6.51	6.31	4.95	5.02	4.81
1. Beyana Dayalı Olarak	0.55	0.54	0.66	0.56	0.38	0.54	0.61	0.27	0.31	0.31
2. Basit Usule Göre	0.04	0.03	0.04	0.05	0.06	0.06	0.00	0.01	0.02	0.01
3. Kaynakta Kesinti Yöntemiyle	3.93	4.54	4.59	4.59	4.51	4.71	5.08	4.51	4.57	4.34

Kaynak: Gelirler İdaresi Başkanlığı’ndan elde edilen verilere dayalı olarak hesaplanmıştır.

Grafik 6. Gelir Vergisi Hasılatının GSMH İçindeki Payı (%)

Gelir vergisi tahsilatında izlenen yöntemlerdeki farklılık, gelir elde eden gerçek kişiler arasında çifte standart yaratmaktadır. Bu durum, mükelleflerin vergi sisteminin adaleti ile ilgili düşüncelerini olumsuz etkileyerek vergi uyumunu azaltıcı etki yaratacak niteliktedir.

-Türkiye’de **ayırma prensibi** gereğince 2004 yılına kadar ücretliler için “özel indirim” uygulanmaktaydı. Bu kapsamda, yasada belirtilen belli tutarlar vergi matrahından indirilmekteydi. Ancak söz konusu tutarların çok anlamlı olmaması ayırma prensibinin amacına hizmet etmesini engellemekteydi⁶³. 1999 yılından itibaren Türkiye’de ayırma prensibi, 4444 Sayılı Kanun ile GVK’ya eklenen geçici 57.madde hükmüne göre, gelir vergisi tarifesinde yer alan oranların ücret gelirlerine 5’er puan düşürülerek uygulanması suretiyle gerçekleştirilmiştir. Böylece, ayırma prensibi başka bir şekle bürünmüş ve ardından özel indirim müessesesi 1.1.2004 tarihinden itibaren uygulamadan kaldırılmıştır.

-Vergi hasılatının, son yıllarda, giderek dolaylı vergiler ağırlıklı elde edilir hale gelmesi de vergi adaletini sarsıcı bir durumdur. Nitekim Türkiye’de 1980 yılında dolaylı vergilerin toplam vergi hasılatı içindeki payı % 37 iken, 1990 yılında % 48’e, 1995 yılında % 59’a, 2002 yılında % 66’ya, 2004 yılında ise % 69’a yükselmiştir (Bkz.Tablo.13)

⁶³ Örneğin. 2003 yılı için günlük 1.5 milyon, aylık 45 milyon, yıllık 540 milyon olarak uygulanmaktaydı.

Tablo.13
Türkiye’de Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Toplam Vergi Hasılatındaki Payı
(1980-2004) (%)

Yıllar	Dolaysız vergiler (%)	Dolaylı Vergiler(%)
1980	63	37
1981	60	40
1982	60	40
1983	57	43
1984	57	43
1985	47	53
1986	52	48
1987	50	50
1988	50	50
1989	53	47
1990	52	48
1991	52	48
1992	50	50
1993	49	51
1994	48	52
1995	41	59
1996	39	61
1997	41	59
1998	47	53
1999	45	55
2000	41	59
2001	40	60
2002	34	66
2003	33	67
2004	31	69

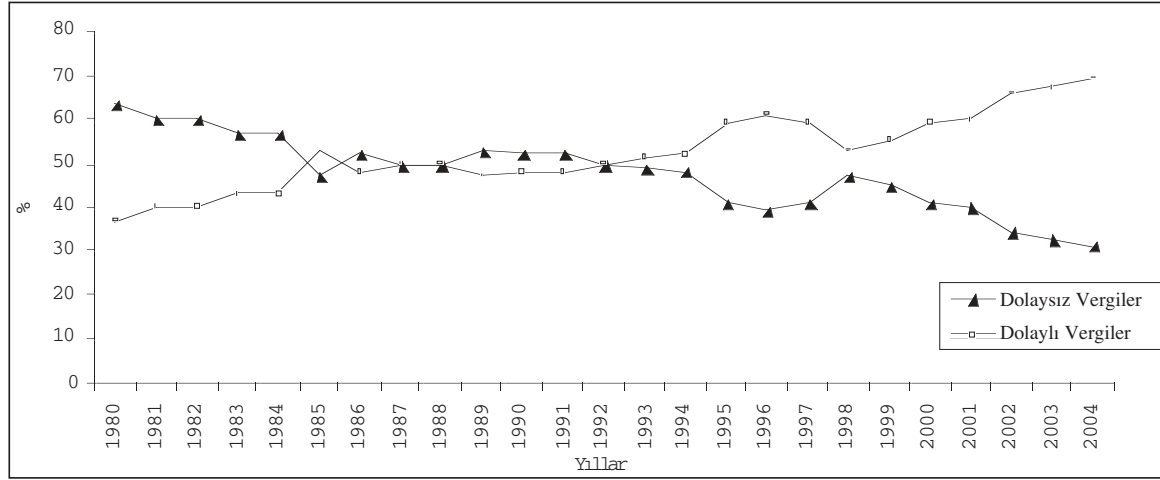
Kaynak: <http://www.gelirler.gov.tr>

Dolaylı vergilerin vergi hasılatı içinde artış göstermesi vergilemenin genel olarak adaletsiz hale gelmesine sebep olmaktadır. Bu durum, vatandaşların tersine artan oranlı vergilerden kurtulmak için belgeye dayalı olmaksızın alım satım yapmalarını teşvik ederek, bir taraftan kayıtlı ekonomik faaliyetlerce üretilen mal ve hizmetlerin muamele aşamasında kayıt dışı kalması sebebiyle vergi kaybı doğurmalarına, diğer taraftan kayıt dışı ekonomik faaliyetlerce üretilen mal ve hizmetlerin kolaylıkla kendisine piyasada yer bulmasına olanak sağlamaktadır.

Dolaylı vergilerin oranında son yıllarda meydana gelen bu artış iki şekilde açıklanabilir;

1. Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerden elde edilen gelirler, gelir vergisi dışında kalırken, harcama aşamasında muamele vergilerine tabi olmamaktadırlar,
2. İdarenin gelir elde edilirken alamadığı vergiyi harcama aşamasında alabilmek için dolaylı vergilere ağırlık vermesi.

Grafik 7. Türkiye’de Dolaysız ve Dolaylı Vergilerin Toplam Vergi Hasılatındaki Payı

3.1.8. Vergi Mevzuatının Sürekli Değişmesi

Türk vergi sisteminde yer alan vergilerle ilgili çok sık değişiklik yapılmaktadır. Vergi yasalarında sıkça yapılan değişikliklerin yanı sıra tebliğlerle ve bazen kanun hükmünde kararnamele getirilen uygulamalar mevzuatı karmaşıklaştırmaktadır. Bu durum, bazen birtakım hükümlerde çelişir ifadelerin dahi bulunmasına yol açarak vergi bilincini olumsuz etkilemektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi sistemin karmaşıklığı ve vergi bilincinin düşüklüğü vergi uyumunu azaltmaktadır, vergiye uyum azaldığı ölçüde de beyan dışı ekonomik faaliyetler genişlemektedir.

3.2. Psiko- Sosyal Faktörler

Toplumun yapısal özelliklerinin yarattığı dinamiklerdir. Bunların arasında; nüfusun demografik özellikleri (yaş, medeni hal, cinsiyet, gelir seviyesi, eğitim düzeyi, meslek durumu), etnik kökeni, göç olgusu sosyal faktörleri oluştururken, toplumun vergi sisteminin adaleti ile ilgili algılayışı, vergi ahlakı, sosyal veya kişisel çıkarın ön planda tutuluyor olması, toplumsal baskı, mükellefin dahil olduğu gruptaki diğer mükelleflerin durumu ile ilgili algılayışı ile devlet harcamaları ile ilgili algılayış toplum psikolojisi ile ilgili kayıt dışı ekonomiyi yaratan faktörler olarak sayılabilir.

3.2.1. Sosyal Faktörler

3.2.1.1. Demografik Özellikler

Çeşitli ampirik çalışmalar sonunda elde edilen bilgilere göre, gençlerin yaşlılara, evlilerin bekarlara, kadınların erkeklere göre daha fazla risk üstlenebildikleri⁶⁴ tespit edilmiştir. Buna göre, nüfusu genç olan, evlilerin ve kadınların ağırlıkta olduğu toplumlarda vergi kaçakçılığı eğilimi de yüksek olur.

3.2.1.2. Türkiye'nin Demografik Özellikleri:

Türkiye'deki nüfus bu açıdan ele alındığında, vergi kaçırma eğiliminin yüksek olmasına uygun bir yapıda olduğu görülmektedir. Şöyle ki;

-Yaş gruplarına göre nüfusun dağılımı incelendiği zaman % 57,6'sının 25 yaşından küçüklerden oluştuğu, 65 yaşın üstündekilerin toplam nüfus içindeki payının ise % 4.1 olduğu görülmektedir. Türkiye nüfusu gençlerin ağırlıklı olduğu bir yapıya sahiptir.

-Cinsiyet bakımından Türkiye'deki nüfus içinde, 1935 yılından günümüze erkekler küçük bir oranla da olsa (1940 yılı hariç) çoğunlukta olmuşlardır. 1990 yılı itibarıyla nüfusun %50.7'si erkeklerden, % 49.3'ü kadınlardan oluşmuştur. Kadın ile erkek nüfusun paylarının birbirine çok yakın olması cinsiyet bakımından nüfusun vergi kaçakçılığı eğilimi ile ilgili tespit yapılmasına engel olmaktadır.

-Medeni hal bakımından nüfusun 1935 yılından itibaren ortalama % 68'i evlilerden oluşmuştur. 1990 yılı itibarıyla nüfusun % 27.4'ü bekarlar, % 67,1'i evliler, % 4,9'u eşi ölmüşler ve % 0,8'i boşanmışlardan oluşmaktadır.

---

⁶⁴ Clotfelter,s.364, Feinstein,s.14, Crane&Nourzad,s.148.

-Nüfusun istihdam olduğu alanların niteliği de kayıt dışı ekonominin gelişmesi açısından önemlidir. Nitekim, kayıt dışılık ekonomideki sektörlerden, önemli ölçüde, tarım, hizmetler ve inşaat sektöründe ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de nüfusun önemli ölçüde bu sektörlerde bulunması kayıt dışılığın gelişmesi açısından elverişli bir yapının olduğunu göstermektedir. Zira, nüfusun iktisadi faaliyet kollarına göre dağılımı ele alındığında, 1955 yılından günümüze tarım kesiminde çalışanların nüfusun ortalama % 65 civarında olduğu, imalat, inşaat, ticaret ve hizmetler sektöründe çalışan nüfusun oranında ise artış olduğu görülmektedir. 1990 yılı itibarıyla toplam nüfusun; % 52.1’i tarım kesiminde, % 35’i hizmetler kesiminde, % 11.9’u imalat kesiminde, % 8.2’si ulaştırma ve haberleşme sektöründe, % 5.2’si inşaat sektöründe çalışmaktadır.

-Etnik köken bakımından, Türkiye, vergi kaçırma eğiliminin yüksek olduğu kabul edilen Akdeniz havzası ülke grubunda yer almaktadır.

-Eğitim seviyesi mükellefin vergi bilincini geliştirmesi bakımından kayıt dışı ekonomi ile bağlantılıdır. Nitekim eğitim seviyesinin yükselmesiyle mükellefin vergi bilinci gelişir ⁶⁵ Vergi bilinci, vergi sisteminde yer alan vergiler ve bunların işleyişi hakkında bilgi sahibi olmak demektir. Vergi bilincinin gelişmesi vergiye uyumu olumlu da olumsuz da etkileyebilir. Eğer mükellefin vergiye uyumunu olumsuz etkilerse kayıt dışı ekonomiyi genişletir. İspanya’da yapılan bir çalışmada teknik okul mezunlarının ortalamanın üstünde, üniversite mezunlarının ise ortalamanın altında vergi kaçırma eğilimi içinde oldukları belirlenmiştir. Türkiye’de yetişkin nüfusun eğitim durumu Tablo.14’de gösterilmiştir.

Tablo.14

Yetişkin Nüfusun Eğitim Düzeyi (1991-2002) (%)

Yıllar	1991	1995	1998	1999	2000	2001	2002
Orta öğretim altı	82	77	78	78	77	76	75
Orta Öğretim	15	15	14	14	15	15	16
Yüksek Öğretim	8	8	8	8	8	9	9

Kaynak:<http://www.die.gov.tr> (16.01.2006)

⁶⁵ Otto,1987, s.304

Yetişkin nüfusun 1991 yılında % 82'si orta öğretim altı eğitim seviyesine sahipken bu oran 2002 yılına kadar gerileme kaydetmiş, 2001 yılı itibarıyla % 75'e inmiştir. Buna karşılık orta öğretim seviyesindeki nüfus oranı 1991 yılında % 15 iken 2002 yılında % 16'ya, yüksek öğrenim görmüşlerin oranı 1991'de % 8 iken 2002'de % 9'a yükselmiştir. Her şeye rağmen nüfusun % 75'lik kısmı orta öğretim altı eğitim seviyesine sahiptir.

Gelir düzeyi ile kayıt dışı ekonomi arasında sıkı ilişki vardır. Nitekim, gelir yükseldikçe artan oranlı tarifeye dayalı gelir vergisi uygulanması durumunda gelirin ilave birimlerine giderek artan marjinal oranlar uygulanacağı için, geliri kaçırmanın faydası artacaktır. Nitekim, bu konuda yapılmış bir çalışmaya göre gelir yükseldikçe, risk alma eğilimi artmaktadır ⁶⁶. Gelir düzeyi yükseldikçe vergi kaçırma eğiliminin nasıl seyredeceği, gelir yükseldikçe marjinal vergi oranlarının da yükselip yükselmediği ile (artan oranlı vergileme mi nispi vergileme mi uygulandığına bağlı olarak) yakalanma olasılığının durumuna göre değişir. Nitekim bir çalışma; yakalanma olasılığı ile artan oranlı vergi veri iken gelir yükseldikçe gizlenen gelirlerin artacağını, yakalanma olasılığı gelirin artan fonksiyonu ve vergi oranı nispi ise gelir arttıkça gizlenen kısmının azalacağını ortaya koymuştur ⁶⁷. Gelir düzeyi yükseldikçe uzman mali danışmanların yardımının da alınabilmesi gelirin gizlenme olasılığı arttırmaktadır ⁶⁸.

Gelir düzeyi düşük olanların, yaşamlarını sürdürebilecek geliri temin edebilmek için enformel ekonomi de çalışma eğilimleri yüksektir.

İrksal özellikler vergi uyumunu belirleyen bir başka husustur. Latin ırkından olan Yunanistan, İtalya, İspanya ve Portekiz'de olduğu gibi Türkiye 'de de kayıt dışı ekonomi oldukça yüksek düzeydedir. İskandinav ülkelerinden olan İsveç'e ise OECD ülkeleri arasında en düşük kayıt dışı ekonomi oranına sahiptir.

Meslek açısından idari görev yapanlar, teknik elemanlar ve kendi işinde çalışanların diğerlerine göre geliri daha fazla gizledikleri bulunmuştur ⁶⁹.

Vergi ahlakı da kayıt dışı ekonomiyi belirlemek amacıyla oldukça önemli bir faktördür. Vergi ahlakı zaman içinde etkin vergi denetimi ve yüksek cezalarla öğrenilen bir davranıştır. OECD ülkeleri arasında vergi ahlakı bakımından en düşükten yükseğe doğru sıralama yapıldığında, en düşük vergi ahlakının İtal-

⁶⁶ Crane&Nourzad,a.g.e.,s.148,Jonathan&Feinstein,a.g.e.,s.18, Friedland ve diğerleri,a.g.e., s.113.

⁶⁷ S.Yitzhaki,"On the Excess, Burden of Tax Evasion", **Public Finance Quarterly**,15(2),1987, s.63.

⁶⁸ Miriam Dornstrein,a.g.e.,s.63.

⁶⁹ Michael Carter,a.g.e.,1984,s.212.

ya'da en yüksek ise İsviçre'de olduğu belirlenmiştir ⁷⁰. Söz konusu ülkelerden İtalya OECD ülkeleri arasında en yüksek kayıt dışı ekonominin görüldüğü ülkedir.

3.2.1.3. Rüşvet ve Yolsuzluk:

Bir ekonomide kayıt dışı gelir miktarını belirleyen sosyo-ekonomik faktörlerden biri de toplumda rüşvet alma eğilimidir. Rüşvet, bir katma değer yaratmadığı, yasalara ve normlara aykırı gayri meşru özellik taşıyan gelir elde etme işi olduğu için, ekonomik faaliyet olarak görülmez yasalarca yasaklanmış olduğu için beyan edilmesi söz konusu değildir.

Rüşvet ⁷¹, kamu görevlilerinin kamusal mal yada hizmetlerin arz edilmesinde görev ve yetkilerini kötüye kullanarak muhatap oldukları kişi ve kurumlara ayrıcalıklı işlem yapmaları ve bu suretle para ve/veya diğer şekillerde menfaat elde etmelerini ifade eder. Bazen, kanuna uygun olan kamu işlemlerini bedel karşılığında yapmak, bazen de kanunca yasaklanmış olan kamu işlemlerini para karşılığında yapmak ⁷² şeklinde görülür. Birinci durumda, görülecek kamu hizmeti kanunlara aykırı olmadığı için bedelsiz olarak yapılması da mümkün olmakla beraber, bedel, işlemin daha ön sıraya alınması başka deyişle sonucun daha kısa zamanda alınması için ödenir. Bu amaçla ödenen rüşvete "**çabuklaştırılmış rüşvet veya hafif rüşvet**" denir ⁷³. Bu tür rüşvetler, basit bahşişler şeklindedir. Talep edilen miktarına göre az miktarda sunulan ve ödetilen resmi bedele kıyasla bireye sağladığı bedelin yüksek olduğu kamu hizmetlerinde rüşvetler büyük tutarlara ulaşmaktadır ⁷⁴. İkinci durumda ortaya çıkan rüşvete "**çarpıcı rüşvet veya ağır rüşvet**" adı verilir ⁷⁵.

Rüşvetin ortaya çıkması sosyo-ekonomik yapı ve gelişmişlik düzeyi ile ilişkilidir. Ekonomik kaynakları kullanma kıtlığı ve bundan dolayı ortaya çıkan rekabet ile ekonomik gelişmenin yetersiz olması kıt fırsatlardan yararlanmak isteyenleri rüşvet vermeye teşvik ederken, daha iyi imkanlardan yararlanma isteği kamu görevlilerini rüşvet almaya teşvik etmektedir ⁷⁶.

⁷⁰ Bora Ocakçıoğlu, a.g.e., s.230.

⁷¹ Rüşvet konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Coşkun Can Aktan, **Temiz Toplum ve Temiz Siyaset**, T Yayınları, İzmir, 1994, s.25-30.

⁷² Kenan Bulutoğlu, **Kamu Ekonomisine Giriş**, Kamu Hizmetlerinin İktisadi Tahlili, Sermet Matbaası, İstanbul, 1971, s.410.

⁷³ Coşkun Can Aktan, a.g.e., s.25.

⁷⁴ Kenan Bulutoğlu, a.g.e., s.411.

⁷⁵ Coşkun Can Aktan, a.g.e., s.26.

⁷⁶ Coşkun Can Aktan, a.g.e., s.28.

Kamu kuruluşlarında işlemlerin yürütülmesi için rüşvet alma eğiliminin yüksek olması dürüst vatandaşları "haraç" ödemek zorunda bırakabilir ⁷⁷. Bu durum dürüst vergi mükelleflerinin devletin varlığına olan inançlarının sarsılmasına sebep olur. Devletin güçlü bir şekilde vatandaşlarına hizmet etmekte olmadığını görmek mükelleflerin vergiye uyumunu azaltır.

Rüşvetin bir sonucu olarak ortaya çıkan durum **yolsuzluktur**. Kısaca, “kamu gücünün kişisel çıkar için kötüye kullanımı” olarak tanımlanan ⁷⁸ yolsuzluk, devletin kurumsallaşmadaki başarısızlığıdır.

Devletin düzenleyici işlemlerinin yoğunluğu ile yolsuzluk arasında, **yolsuzluk ile de kayıt dışı ekonomi arasında pozitif ilişki vardır. Yolsuzluğun fazla olduğu ülkelerde kayıt dışı ekonomi de daha geniş olur.** OECD, Latin Amerika, Eski Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinden 49’unu içeren ampirik bir çalışma sonucunda yolsuzluk veya rüşvet ile kayıt dışı ekonomi arasında yüksek bir istatistiksel ilişki bulunmuştur. Diğer koşullar sabitken, yolsuzlukta Transparency International’ın endeksine göre bir puanlık düşmenin kayıt dışı ekonomiyi % 5.1 oranında azaltacağı tespit edilmiştir ⁷⁹. Nitekim, bireylerin faaliyette bulunmak amacıyla ruhsat/lisans alırken rüşvet vermemek için kayıt dışı ekonomiye yönelecekleri, kayıt dışı ekonomide bulunanlarınsa kontrolden kaçmak için rüşvet verecekleri böylece kayıt dışı ekonomi ile yolsuzluğun karşılıklı etkileşim halinde bulunacağına dair görüşler de vardır ⁸⁰.

Küreselleşme ile beraber yolsuzluğun da genişlediği, çok uluslu şirketlerin avantajlı buldukları ülkelerde doğrudan yatırım yapabilmek yada bir takım imtiyazlar elde edebilmek için rüşvet verdikleri bu durumun, bu tür harcamaların gider kaydedilebilmesi gereğini gündeme getirmiş olduğu da bilinmektedir. Friedman ise, devletlerin ancak düşük yolsuzluk ile yüksek vergi oranlarının yer aldığı güçlü bir yasal sistemi işletebileceklerini belirtmiştir. ⁸¹

OECD ülkeleri arasında; vergi yükü İskandinav ülkelerine göre düşük olan Yunanistan, Portekiz, İspanya ve İtalya gibi Güney Avrupa ülkelerinde yolsuzluk

⁷⁷ Rüşvette alanda verende bunu ister. Ancak, menfaat bir işi geciktirme yahut yapmama tehdidi ile sağlanırsa haraç olarak adlandırılır. Bkz. Coşkun Can Aktan, a.g.e., s.26.

⁷⁸ Vito Tanzi, a.g.e., 1998, s.23.

⁷⁹ Fredrich Schneider, Dominik Enste ,a.g.e.(2000),s.29.

⁸⁰ Fredrich Shneider, a.g.e., (2000), s.29, Jay Pil Choi, Marcel Thum, “Corruption and The Shadow Economy”, **CESifo Working Paper Series**, No.633, January 2002

⁸¹ Maurizio Bovi, “The Nature of The Underground Economy Some Evidence From OECD Countries”, **ISAE Istituto di Studie Analisi Economica**, June 2002.

oranı da daha düşükken ⁸², kayıt dışı ekonomi oranı tersine çok daha yüksektir ⁸³. İskandinav ülkeleri olan Danimarka, Finlandiya ve Norveç'te vergi yükleri çok daha yüksekken, yolsuzluğun da daha yüksek olduğu ancak kayıt dışı ekonominin daha düşük olduğu görülmektedir. Bu durum, **düzenleyici işlemler ile yolsuzluk arasında pozitif yönlü, iyi bir kurumsal yapı ile kayıt dışı ekonomi arasında ise negatif yönlü ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır.**

3.2.1.4. Türkiye'de Yolsuzluk:

Bir Dünya Bankası uzmanı, Türkiye'de yolsuzluğun % 40'lar seviyesinde olup ülke sıralamasında ortalarda yer almakta olduğu ve bürokratik yolsuzlukların yargı yolsuzluklarından daha fazla olduğunu belirtilmiştir ⁸⁴. Price Waterhouse'un araştırmasına göre, Türkiye, yolsuzluk sıralamasında 35 ülke arasında Çin, Rusya, Endonezya'dan sonra dördüncü sırada yer almaktadır ⁸⁵. Transparency International'ın yaptığı anketlere dayalı olarak gerçekleştirdiği yolsuzluk sıralamasına göre, Türkiye **1995 yılında 40 ülke arasında** 10 puan üzerinden 4.10 puan alarak **27.** sırada yer alırken, 2003 yılında **133** ülke arasında 3.1 puanla **77.** ülke olmuştur. Bu tespitlere göre **Türkiye'de yolsuzluk 1995 yılına göre artmıştır.**

Türkiye' de yapılmış bir anket çalışması, ankete katılanların;

- % 53.4'ünün devlet memurlarını,
- % 70.4'ü belediye memurlarını “yiyici” olarak gördüklerini belirlemiştir.

TESEV'in yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre de, Türkiye'de rüşvet ve yolsuzluk oldukça yaygın ve önemli bir sorundur. TESEV' in, firmalar ve 1200 iş dünyası temsilcisi, 30 üst düzey yönetici ve iş sahibi ile yaptığı ankete dayalı, “Türkiye'deki yolsuzluk araştırması”nın önemli birkaç bulgusu, bu konuda ayrıntılı bilgi vermektedir. **Bu araştırmaya göre; iş dünyası Türkiye'de yolsuzluğu, enflasyon ve hayat pahalılığından sonra ikinci sorun olarak görmektedir. Hane halkı enflasyon ve işsizlikten sonra üçüncü sıradaki bir sorun olarak görmektedir.** Araştırmaya katılanların düşüncelerine göre yolsuzluğun 11 kurum arasında en yüksekten en düşüğe doğru sıralanması şöyledir;

⁸² En düşükten en yükseğe aralarındaki sıralama; İtalya, Yunanistan ve İspanya ile aynı düzeyde, Portekiz

⁸³ En düşükten en yükseğe aralarındaki sıralama; Portekiz, İtalya, Yunanistan ve İspanya

⁸⁴ Forum,2001,s.14.

⁸⁵ Forum,2001,s.15.

1. Gümrük,
2. Trafik polisi,
3. Tapu dairesi,
4. Belediye,
5. Trafik dışı polis,
6. Vergi daireleri,
7. Devlet hastaneleri,
8. Mahkemeler,
9. Elektrik kurumu,
10. Üniversiteler,
11. Silahlı kuvvetler.

Söz konusu kurumlardan sadece üniversitelerde daha fazla kaynak ayrılmasıyla sorunun çözülebileceği diğer kurumlarda ise devlet denetiminin arttırılmasının gerektiği görüşü ağırlıklı olmuştur ⁸⁶.

Toplumsal Saydamlık Hareketi Derneğinin, 2004 yılında Türkiye’de, çeşitli sektörlerin kirlilik derecesini tespiti yönelik yaptığı çalışmanın sonuçları, bazı ülkelerdeki kirlilik derecesi ortalaması ile karşılaştırıldığında şöyle bir tabloyu ortaya koymuştur.

---

⁸⁶ Fikret Adaman, Ali Çakoğlu, Burhan Şenatalar, **İş Dünyası Gözünden Türkiye’de Yolsuzluğun Nedenleri ve Önlenmesine İlişkin Öneriler**, TESEV Yayınları, 2004, İstanbul, s.89.

Tablo.15**Türkiye’de Sektörlerin Kirlilik Derecesi (2004 Yılı)**

Sektör	Türkiye’nin Kirlilik Derecesi (5 üzerinden)	Ülkeler Ortalaması	Sapma
Vergi Daireleri	4.2	3.4	-0.8
Özel Sektör/ İş alemi	4.1	3.4	-0.7
Gümrükler	4.1	3.3	-0.8
Sağlık Hizmetleri	4.1	3.3	-0.8
Yerel Hizmetler	4.1	3.0	-1.4
Siyasi Partiler	4.0	4.0	0
Polis	3.0	3.6	-0.4
Yargı Sistemi	3.9	3.6	-0.3
Eğitim Sistemi	3.9	3.1	-0.8
Parlamento, Yasama erki	3.8	3.7	-0.1
Medya	3.8	3.3	-0.5
Lisans ve İzin Hizmetleri	3.8	3.0	-0.8
Sivil Toplum Kuruluşları	3.5	2.8	-0.7
Din Hizmetleri	3.3	2.7	-0.6
Silahlı Kuvvetler	3.1	2.9	-0.2

Kaynak: <http://www.saydamlik.org/arařtırmalar.html> (14.02.2006)

Kirliliğın ifadesi olarak kullanılmış rakamlardan; 1 en temiz, 5 en kirliliğı göstermektedir.

Vergi daireleri, en kirli, başka deyişle yolsuzluğın en fazla olduğu yer olarak birinci sırayı almıştır. Özel sektör, gümrükler, sağık hizmetleri, yerel hizmetler, siyasi partiler, vergi dairelerinden sonra aynı derecede ve ikinci sırada yer alan sektörler olmuşlardır. TESEV’ in yaptığı araştırmanın sonucu ile örtüşür Şekilde bu araştırmaya göre de en az kirli sektör silahlı kuvvetlerdir.

Diğerk ülkelerdeki kirlilik dereceleri ile kıyaslandığında, en önemli sapma yerel idarelerde görülmüştür. Zira, başka bazı ülkelerde yerel yönetimlerin kirlilik derecesi ortalama olarak 3.0 iken Türkiye’de 4.1’dir.

Yukarıda bahsedilenler kısaca şöyle özetlenebilir, marjinal vergi oranları vergi kaçakçılığı eğilimi yaratabilir ama vergi kaçırma olanakları daha belirleyicidir. İyi bir kurumsallaşma kayıt dışı ekonomiyi engeller ancak iyi olmayan bir kurumsal yapı veri iken, aşırı düzenlemeler, yolsuzlukları artırarak kayıt dışı ekonomiyi genişletici etki yaratır.

3.2.1.5. Köyden Kente Göç:

Göç olgusu da kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin gelişmesinde önemli olan bir başka sosyal faktördür. Gerek yasa dışı dış göç, gerekse köyden kente göç şeklinde ortaya çıkan iç göç, özellikle enformel ekonomik faaliyetlerin ve hatta yasa dışı ekonomik faaliyetlerin doğumu bakımından uygun zemini hazırlamaktadır.

Türkiye’de köyden kente göçe sebep olan unsurlar önemli ölçüde ekonomik temellidir. Kırsal yoksulluğun yanı sıra yüksek öğretim hizmetinin özellikle büyük şehirlerde yoğun olarak sunulması köyden kente göçü etkilen en önemli faktörlerdir. Kırsal yoksulların köyden kente göçü ile oluşan kentsel yoksulluk enformel ekonomik faaliyetlerin gelişimi için uygun zemin oluşturmaktadır. Türkiye’de 1970 yılında nüfusun % 71.3’ü kırsal alanda % 28.7’si kentsel alanda yaşarken, 1980 yılında % 64.1’i kırsal alanda % 35.9’u kentsel alanda, 1990 yılında % 48.7’si kırsal alanda, % 51.3’ü kentsel alanda, 2000 yılında %42.0’si kırsal alanda % 58.0’ı kentsel alanda ve 2004 yılında % 39.7’si kırsal alanda % 60.3’ü kentsel alanda yaşar hale gelmiştir. Kısaca, kent nüfusları artarken, kırsal alanda yaşayan nüfusta gerilemeler olmuştur.

Tablo. 16

Türkiye’de Nüfusun Kent Kır Dağılımı (1970-2004) (%)

Yıllar	1970	1980	1990	2000	2004
Kent	28.7	35.9	51.3	58.0	60.3
Kır	71.3	64.1	48.7	42.0	39.7

Kaynak: <http://www.die.gov.tr>

3.2.2. Psikolojik Faktörler

3.2.2.1. Mükelleflerin toplumsal çıkarı mı bireysel çıkarı mı ön planda tuttukları da gelirlerini gizlemelerinde etkilidir. Toplumsal çıkarı ön planda tutanların çok iyi vergi kaçırma olanaklarına sahip olsalar da vergi kaçırmadıkları ampirik olarak kanıtlanmıştır ⁸⁷

⁸⁷ A de Juan ve diğerleri, a.g.e., 1993, s.29.

3.2.2.2. Toplumsal Baskı

Vergi kaçırıcılar üzerinde **toplumun baskısı** bireyler için önemli olabilmekte ve toplumsal baskı bir maliyet unsuru olarak bireyin vergi kaçırma dolayısıyla beklediği fayda fonksiyonuna dahil olmaktadır. Vergi kaçakçılığı kimi toplumlardaki bireylerce affedilmez bir suç olarak görülür ve kaçakçılık yapanlar ağır bir toplumsal baskı ile karşı karşıya kalıp toplumdan dışlanırlar. Bu yöndeki baskı, mükelleflerin vergiyi kaçırma eğilimini azaltıcı yönde etki yaparken, kimi toplumlarda ise vergi kaçakçılığı hoşgörü ile karşılanmakta, hatta vergi kaçakçılığı yapan kişiler ödüllendirilmektedirler. Bu özellikteki toplumlarda bireylerin vergiyi kaçırma eğilimi artmaktadır. Çünkü birinci bölümde belirtildiği gibi kaçakçılığın maliyeti sadece yakalanıldığında ödenecek vergi cezası kadar olur.

Türkiye'de de vergi kaçakçılığı hoşgörü ile karşılanmaktadır. Bireyler her gün alışverişleri sırasında 'K.D.V' sini ödememek için satıcı ile pazarlık yapmaktadırlar. Vergi kaçakçılığı neredeyse alışkanlık haline gelmiş ve toplumun tüm katmanlarına yayılmıştır. Vergi kaçakçıları toplumsal baskı ile karşılaşmak dışlanmak bir yana ödüllendirilmektedirler. Parlâmento da olup ta vergi kaçakçılığı yaptığı herkesçe bilinen kişiler tekrar milletvekili seçilebilmekte hatta bakan olabilmektedirler. Bu durum, vergi kaçakçılığı yapan kişilerin toplum tarafından ödüllendirildiğinin bir kanıtıdır.

3.2.2.3. Diğer Kişilerin Vergi Kaçırma Durumu ile İlgili Algılayış

Geleneksel vergi kaçakçılığı teorilerinde yer almayan bu faktör, günümüzde dikkate alınan önemli bir faktördür. İspanya'da yapılan bir çalışma sonucunda mükellefin vergi kaçakçılığı davranışının, vergi kaçırıcı bir topluluk üyesi olup olmadığından önemli derecede etkilendiği ortaya konulmuştur⁸⁸. Çalışma sonucuna göre; vergi kaçakçılığının yaygın olduğu grupta bulunan mükellefin kendisi de önemli ölçüde vergi kaçırma eğilimi içinde olmaktadır. Buna karşılık, diğer insanların vergi kaçakçılığı durumu ile ilgili bir fikre sahip olmayan veya vergi kaçırıcı bireylerle ilişki kurmayanların vergi kaçırma eğilimi düşük olacaktır.

3.2.2.4. Devletin Harcamaları ile İlgili Algılayış

Bu faktörün de vergiye uyum üzerinde oldukça önemli bir etkisi vardır. Mükelleflerin devletin kendilerinden toplayarak elde ettiği vergi gelirlerini kamu hiz-

⁸⁸ A de Juan ve diğerleri, a.g.t., s.25-29. Diğerlerinin vergi kaçırdığını bilen insanlar arasında vergi kaçırmanın daha yaygın olduğu ile ilgili olarak bkz. Charles T. Clotfelter, a.g.m., s.364.

metlerinin sunumu için kullandığını bildikleri varsayıldığında, vergiye uyumları devletin harcamaları ile ilgili algılayışları tarafından da etkilenir. Devletin vergi gelirlerini israf ettiğini düşünen, devletçe sunulan kamu hizmetlerinin miktar ve kalitesini tatmin edici bulmayan bireylerin vergiye uyumu azalır ve vergi kaçakçılığını tercih ederler ⁸⁹. Temsili demokrasilerde dürüst olan mükellefler ilk etapta vergiyi öderler sonraki aşamada ne yapacakları devletin sunduğu hizmetlerden tatmin olup olmadıklarına bağlı olarak değişir. Eğer devletin sunduğu hizmetlerden tatmin olurlarsa vergiyi ödemeye devam ederler ama memnun olmazlarsa ödemeyi durdurup vergiyi kaçırmaya başlarlar. Mükelleflerin kamusal mal ve hizmetlerden tatmin olma dereceleri sunulan mal ve hizmet miktarı arttıkça artar. Ancak belli bir noktadan sonra kamusal mal sunumu artmaya devam ettiğinde mükellefler bu noktadan sonraki hizmetleri gereksiz bulurlar, tatminsizlik başlar ve giderek kamu hizmetlerinin sunulan miktarından memnun olmayan mükellef sayısı artar. Söz konusu hoşnutsuzluğu yaşayan bireyler vergi kaçakçılığını tercih ederler. ⁹⁰

Mükellefin devletin harcamalarından hoşnutsuzluğu değişik sebeplerden kaynaklanabilir;

- Mükellef, devletin vergi toplamak suretiyle ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğine inanıyor ve devletin küçültülmesini istiyor olabilir,
- Mükellef vergi olarak devlete ödediği değer, hizmet olarak elde ettiği değerden daha fazla olduğunu düşünüyor olabilir,
- Mükellef devletin sunduğu mal ve hizmetlerin kalitesinden memnun olmayabilir,
- Mükellef devletin gereksiz yere lüks harcamalar yaptığını, kaynakları etkin bir şekilde kullanmadığını ve israf ettiğini düşünüyor olabilir,
- Mükellef devletin harcama politikasını benimsemiyor olabilir,
- Mükellef , hükümetin ideolojik görüşlerini benimsemiyor olabilir.

Değişik sebeplere dayalı olarak ortaya çıkan mükellef hoşnutsuzluğu vergiye uyumun giderek azalmasına sebep olur.

---

⁸⁹ Werner W Pommerehne, Albert Hart, Frey S. Bruno, "Tax Morale Tax Evasion and The Choice of Policy Instruments in Different Political Systems", **Public Finance and Irregular Activities, International** Institute of Public Finance, 49th Congress, Berlin, 23-26 August 1993 1993,s.388 .

⁹⁰ Werner W. Pommerehne, Albert Hart, Frey S. Bruno,a.g.e.,s.4-5. Ayrıca bkz. Josef Falkinger, "Tax Evasion and Equity: Theoretical Analysis", **Public Finance**, No.3, 1988, s.388-393.

Sosyal devletin etkin bir şekilde uygulandığı ülkelerde, devletin, halkın tüm ihtiyaçlarını etkin bir şekilde, kamu hizmetleri yoluyla, gidermesi söz konusu olduğu için bu ülkelerde vergi oranlarındaki yüksekliğe rağmen kayıt dışı ekonominin, sosyal devlet uygulamalarının henüz çok gelişmemiş olduğu ancak çok daha düşük oranlarda vergilemenin yapıldığı ülkelere göre çok daha düşük olduğu görülmektedir. Nitekim, OECD ülkelerinden İsveç, literatürde “modern refah devleti” olarak geçen ve refah devletinin en ideal şekli olarak nitelendirilen bir sosyal devlet özelliği taşımaktadır. İsveç’te 2001 yılında GSYİH’nın %28.9’u sosyal harcama olarak gerçekleşmiştir. İsveç’te 2001 yılında kayıt dışı ekonomi oranı %19.1’dir. İtalya, İspanya, Portekiz gibi ülkeler geç sanayileşen ülkeler olup “tam oluşmamış refah devleti” olarak isimlendirilmiş bir sınıflandırma içinde yer almaktadırlar. 2001 yılı itibarıyla; İtalya’da GSYİH’nın %24.4’ü, İspanya’da %19.6’sı, Portekiz de ise %21.1’i sosyal harcamalara ayrılmıştır. Söz konusu ülkeler daha önce de belirtildiği üzere OECD ülkeleri arasında kayıt dışı ekonominin en yüksek olduğu ülkelerdir ⁹¹.

Türkiye’de kamu hizmetlerinin miktar ve kalitesiyle ilgili hoşnutsuzluk ile devletin topladığı vergiyi israf ettiği kanısı çok yaygındır. Nitekim, vergi kaçırma nedenlerini belirlemeye yönelik olarak; İstanbul Sanayi Odasının yaptığı anket sonucuna göre, “ödenen vergilerin etkin kullanılmadığı inancı” sebepler arası sıralamada ikinci sırayı almıştır. Bursa Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı mükelleflerden 235’i ile yapılan çalışmaya ⁹² (%26) ve Afyon’da yapılmış bir başka çalışmaya ⁹³ göre, vergi kaçakçılığının birinci sebebi, “kamu harcamalarındaki savurganlık” olarak belirlenmiştir.

3.2.2.5.Vergi Sisteminin Adaleti ile İlgili Algılayış

Mükelleflerin vergiye uyumunun, vergi yükü dağılımı hakkındaki algılayışları tarafından şekillendirildiği belirtilmişti. Mükelleflerin vergi yükü algılayışlarını etkileyen çok sayıda unsurdan biri de, vergilemenin mali amacının kavranmasıdır. Mükelleflerin vergiler ve kamu harcamaları arasındaki mali bağlantıyı kurması olarak ifade edilen vergilemenin amacının kavranması halinde, vergi yükünün daha hafif algılandığı yapılan çeşitli çalışmalar sonucunda ortaya konmuştur ⁹⁴. İngiltere’de yapılan bir çalışmada vergi yükünü yüksek olarak algıla-

⁹¹ Gülay Akgül Yılmaz, **OECD Ülkeleri ve Türkiye’de Sosyal Devlet ve Harcamalarının Gelişimi**, (Yayınlanmamış Çalışma) 2005.

⁹² Hasan Hüseyin Bayraklı, Naci Tolga Saruç, İsa Sağbaş, a.g.t., s.217.

⁹³ Hasan Hüseyin Bayraklı, Naci Tolga Saruç, İsa Sağbaş, a.g.t., s.218.

⁹⁴ James Alm, Michael McKee ve B.R.Jackson, "Institutional Uncertainty and Taxpayer Compliance", **American Economic Review**, 82, 1990, s.1018-1026. Ayrıca İzzettin Önder, a.g.m., s.41.

yan bir grupta vergi kaçırma oranı %33, orta düzeyde algılayan grupta %25 ve düşük düzeyde algılayan grupta vergi kaçırma oranı %12 olarak saptanmıştır ⁹⁵.

İstanbul'da 300 mükellef ile yapılan anket çalışması sonuçlarına göre; çalışmaya katılanların %84.3'ü verginin tabana yayılmadığı, %75.3'ü sadece belirli kesimlerden alındığına inanmakta, %60'ı kanunların uygulanmasında mükelleflere eşit davranılmadığını düşünmektedirler. Bu çalışma mükelleflerin çoğunlukla vergi yükü dağılımı ile ilgili olarak olumsuz düşünceye sahip olduğunu göstermektedir ⁹⁶.

İstanbul Sanayi Odasının vergi kaçırma nedenlerini belirlemeye yönelik yaptığı anket sonucunda, "vergi yükünün adil dağıtılmadığına dair inanç" ankete katılanların %94'ü tarafından en önemli sebep olarak görülmüştür ⁹⁷.

Yine Manisa'da yapılmış anketin, vergi kaçakçılığının önlenmesine dair öneriler kısmında, mükelleflerin ikinci sırada "adil vergi sistemini" önermiş olmaları mükelleflerin vergi sistemini adil algılamadıklarını ve vergiye uyumun artırılması için mükellefler açısından önemli bir unsur olduğunu göstermektedir.

Vergi ahlakı da vergiye uyumu etkileyen bir unsurdur. Vergi ahlakı iki ayrı şekilde izah edilir. Bunlardan birincisine göre, vergi ahlakının oluşmasında etkili iki faktör vardır; vergi yükü dağılımı ve vergilemenin amacının kavranması. Gelişmiş vergi ahlakı, mükelleflerin vergiye karşı tepkilerinin azalmasına ve vergiye karşı uyumlarının artmasına başka deyişle vergi sebebiyle ekonomik faaliyetlerini yahut ta faaliyetleri sonucu elde ettikleri gelirlerinin bir kısmını kayıt dışına çıkarmalarına engel olur. Bu sebeple, vergi ahlakı üzerinde durulması gereken bir unsurdur.

Vergi ahlakını açıklayan bir başka görüşe göre ise, vergi ahlakı zaman içinde etkin vergi denetimi ve cezalandırma yöntemleri ile öğrenilmiş bir davranıştır. Vergi ahlakının yüksek olduğu ülkelerde nesiller boyu etkin vergi denetimi ve cezalandırma yöntemleri uygulandığı için yükümlüler vergi kaçırılmamak konusunda koşullandırılmışlardır. Fakat vergi ahlakının düşük olduğu kabul edilen ülkelerde vergi denetim ve cezaları konusunda böyle bir gelenek olmadığından

⁹⁵ Michael W.Spicer, A.Lee Becker, "Fiscal Inequity and Tax Evasion: An Experimental Approach", **National Tax Journal**, XXXIII 2, 1980, s.171-176.

⁹⁶ Harun Yeniçeri, "Beyan Esasına Dayanan Vergilerde Vergi Kayıp ve Kaçaklarının Psikolojik Nedenlerinin Tespitine Yönelik Bir Araştırma", 19. Türkiye Maliye Sempozyumu, **Vergi Kayıp ve Kaçakları, Önlenmesi Yolları**, 10-14 Mayıs 2004, s.908.

⁹⁷ Duran Bülbül, Hülya Karadeniz, "Vergi ve Sigorta Primi Aflarının Kayıt dışı Ekonomi Üzerindeki Etkisi", 19. Türkiye Maliye Sempozyumu, **Vergi Kayıp ve Kaçakları, Önlenmesi Yolları**, 10-14 Mayıs 2004,s.810.

bireyler vergiye tepki göstermektedirler⁹⁸. Kısacası, vergi ahlakını açıklayan bu görüşe göre; vergi ahlakının oluşması ve gelişmesi etkin vergi idaresi önlemlerine -denetim ve cezalandırma şeklindeki- bağlı olarak zaman içinde ortaya çıkmaktadır.

Bununla beraber, verginin amacının kavranması her zaman vergiye uyumu artırmaz. Mükellefin vergi olarak devlete ödediği değer, devletten kamu hizmeti olarak elde edilen değerden fazla olduğunu düşünmesi vergi sisteminin aleyhinde olmasına başka deyişle vergiye uyumunun azalmasına sebep olabilmektedir⁹⁹.

3.3. Vergi Dışındaki Diğer Ekonomik Faktörler

Bunlar arasında ekonominin gelişmişlik düzeyi, ekonomik istikrarsızlıklar ve kriz, gelir dağılımında adaletsizlik ve yoksulluk en önemli olanlarıdır. Kayıt dışı istihdamın yaygınlaşmasında vergi ve sosyal güvenlik yükümlülüklerinin getirdiği yükün yanı sıra emek piyasasının içinde bulunduğu koşullarının elverişliliği de önemli bir faktördür.

3.3.1. Ekonominin Gelişmişlik Düzeyi

Ekonomik gelişmişlik düzeyi toplumdaki bireylerin zihniyetinden, üretim birimlerinin büyüklüğü ve organizasyonuna, ekonomide hakim olan sektörlerin niteliğinden, ekonominin kayıt düzenine geçmesine ve kurumsallaşmaya kadar kayıt dışı ekonominin hacmini etkileyen çok sayıda faktör üzerinde etkilidir.

Gelişmiş olan ülkelerde kişi başına milli gelir yüksek düzeyde olduğu için ekonomide tasarrufların düzeyi yüksektir. Bu sebeple, içsel fonlar ile büyük ölçekli işletme kurmak mümkündür. Diğer taraftan, faiz oranlarının düşük olması dışsal fonlara başvurmayı da kolaylaştırır. Bu sebeple büyük ölçekli firmalar kolaylıkla kurulabilir. Gelişmekte olan ülkelerde milli gelir düzeyinin düşüklüğüne bağlı olarak tasarrufların yetersiz olması, küçük sermayeli küçük ve orta ölçekli kişi veya aile işletmelerinin ekonomide çoğunlukta olması sonucunu doğurur. Kişi yada aile firması niteliği taşımayan büyük ölçekli işletmeler, özellikle de şirketleştikçe faaliyetlerini tümüyle kayıtlı gerçekleştirirler. Bu sebeple bu tür ekonomik birimlerin faaliyette bulunduğu ekonomilerde gelirin muhasebe defteri kayıtları dışına çıkması şeklindeki, başka bir deyişle, beyan dışı ekonomik faaliyetlerin ağırlıklı olduğu bir kayıt dışı ekonomi pek görülmez. Bu-

⁹⁸ Bora Ocakçioğlu, a.g.e., s.230. Ayrıca bkz. İnci User, a.g.t., s.89.

⁹⁹ Miriam Dornstein, a.g.m., s.65-68.

nun yerine, bu tür firmalar vergi yüklerini hafifletmek için, üretimin emek yoğun aşamalarını düşük maliyetle gerçekleştirilebilecekleri asıl üretici birimin alanı dışındaki yerlerde, kayıt dışı çalışan fason atölyelerde, evlerde üretirmek yoluna başvururlar. Bu sebeple, bu tür ekonomilerde kayıt dışı ekonomi daha çok enformel ekonomik faaliyetler ağırlıklı görülebilir. Ancak, denetimin yoğunluğu bu türden faaliyetlerin gerçekleştirilmesini engelleyebilir.

Ekonomide gelişmişlik düzeyine bağlı olarak, ekonomiye hakim olan sektörlerin de ağırlığı değişir. Gelişmiş ülkelerde imalat ve ticaret sektörü daha ağırlıkta iken, gelişmekte olan ülkelerde tarım, balıkçılık, el sanatları, el işlemeciliği, çiçekçilik inşaat ve hizmetler sektörü ağırlıktadır. Gelişmekte olan ülkelerde bu sektörlerin ağırlıkta olması, faaliyetlerin kayıt dışı gerçekleştirilmesi bakımından daha elverişli bir yapıyı sunar.

Gelişmiş ülkelerde, bütün bu faktörlerin yanı sıra gelir dağılımının daha adil olması ile ekonominin daha istikrarlı olmasının da kayıt dışı ekonomi üzerinde olumlu etkileri vardır. Zira, gelişmiş ülkelerdeki kayıt dışı ekonominin hacmi gelişmekte olan ülkelere göre daha düşüktür.

3.3.2. Üretimin Yöneldiği Piyasa

Dünya kapitalizminde yaşanan küreselleşme eğilimleri, ulus ekonomilerinde, serbestleşme ve dışa açık büyüme anlayışlarının kabulü ve bu doğrultudaki uygulamaların gerçekleşmesini beraberinde getirmiştir. 1980 sonrası ulus ekonomilerinin dış piyasaya yönelik üretim yapmaları kayıt dışı ekonominin gelişmesinde önemli bir faktör olmuştur. Üretimin dış piyasalara yönelik olması, ürünün dış piyasalarda rekabet edebilir nitelikte olmasını gerektirir. Hem kalite hem de fiyat rekabetinin söz konusu olduğu bu durumda maliyetlerin düşük olması önemlidir. Kalite düzeyi, nitelikli hammadde (malzeme) kullanımını gerekli kıldığı için düşürülebilir maliyet unsuru emek maliyetidir ve kayıt dışı istihdam yoluyla bir taraftan daha düşük ücret ödenebilmesi, diğer taraftan vergi ve sosyal güvenlik primi ile diğer yasal yükümlülüklerin getirdiği maddi külfetlerden kurtulma imkanı, istihdam maliyetlerinin düşürülebilmesine olanak sağlar. Böylece, kayıt dışı ekonomide emek maliyeti kayıtlı ekonomiye göre daha düşük olur. Özellikle toplam üretim maliyeti içinde emek maliyetinin önemli paya sahip olduğu sektörlerin ihracata yönelik üretim yapmaları halinde, kayıt dışı faaliyette bulunmanın önemi artar. Bu noktadan hareketle, ihracata dönük üretim yapan sektörler önemli ölçüde kayıt dışı ekonominin parçası olurlar.

3.3.3. Ekonomik İstikrarsızlıklar

Ekonomik istikrara, tam istihdam ve fiyatlar genel seviyesinde istikrarın sağlanmasıyla ulaşılır. Tam istihdam ile kastedilen emek piyasasındaki denge veya başka bir deyişle işsizliğin olmaması, fiyat istikrarı ile kastedilen ise fiyatlar ge-

nel düzeyinde dalgalanmanın olmaması, günümüzde enflasyonun görülmemesidir. Ekonomilerde daralma ve kriz dönemlerinde görülen işsizlik ile daha çok genişleme aşamasında görülen enflasyon, kayıt dışı ekonomiyi genişleten unsurlardır. Nitekim, işsizlik, özellikle işsizlik sigortasının olmadığı ülkelerde enformel ekonomiyi geliştirici etki yaratırken, enflasyon bir taraftan gelirleri reel olarak gerileyen kesimlerin gelir düzeylerini yükseltmek için ek işler yapmalarına, diğer taraftan fiktif kazançların vergilendirilmesine sebep olduğu için beyan dışı ekonomik faaliyetlerin gelişmesine sebep olmaktadır.

3.3.3.1. İşsizlik

Emeğin kayıt dışı ekonomiye kaymasını belirleyen faktörler içinde belki de en önemlisi **işsizlik** faktörüdür. Konjoktürel dalgalanmaların daralma ve çöküş aşamasında üretimdeki düşmeye paralel olarak işsizlik oranının artmasıyla işsiz kalanlar özellikle de işsizlik sigortasının olmadığı ülkelerde yaşamlarını sürdürebilmek için hiçbir sosyal güvencenin olmadığı hatta ağır çalışma koşullarının söz konusu olduğu işlerde düşük ücretle çalışma pahasına da olsa iş bulmak isterler. İşsizlik, emek sahiplerinin kayıt dışı çalışan işyerlerine kaymalarına sebep olabileceği gibi kendi kendilerini küçük çaplı işler kurmak yoluyla istihdam etmelerine de yol açabilir. Nitekim, işsizlik oranının düşük olduğu ülkelerde kayıt dışı ekonominin nispeten düşük olması bu durumun bir kanıtı olarak görülebilir. Örneğin, İsviçre, Japonya, Norveç de işsizlik oranı düşüktür. Bu ülkelerde kayıt dışı ekonominin boyutu da düşük düzeydedir. İtalya, ABD, Kanada ve İrlanda'da önceki ülkelere göre işsizlik oranı daha yüksektir, buna paralel olarak kayıt dışı ekonominin hacmi de daha yüksektir ¹⁰⁰.

Emek piyasasında gerek işçileri gerekse işverenleri kayıt dışı istihdama yönelten çok sayıda faktör vardır. Bu faktörlerin elverişliliği kayıt dışı ekonominin gelişmesini sağlar.

İşçileri kayıt dışı ekonomik faaliyetlerde bulunmaya iten sebepler arasında: işsizliğin yanı sıra, kayıtlı ekonomideki ücretlerin düşüklüğü, esnek çalışma saatlerinin varlığı, kendi işini yapma isteği... gibi faktörler sayılabilir.

İşverenlerin kayıt dışı istihdamı tercih etmelerinin sebepleri arasında; vergi ve sosyal güvenlik primlerinin yükünden kurtulmak, işçi sendikalarının etkisini ortadan kaldırmak, ücret esnekliği sağlamak sayılabilir.

---

¹⁰⁰ S.Frey Bruno ve Hannelore Weck, a.g.m., s.33-35.

3.3.3.2. Türkiye’de İşsizlik:

Türkiye'deki resmi olarak kabul edilen işsizlik oranı eksik istihdam oranı ve işsizlik oranına eksik istihdam oranının ilavesiyle ulaşılan oran yıllar itibarıyla Tablo 17'de gösterilmiştir.

Tablo.17

Türkiye'deki İşgücü ve İstihdam (1988-2004) (Bin)

Yıllar	İşgücü	İstihdam Edilenler	Eksik İstihdam	İşsiz	İşsizlik Oranı	Eksik İstihdam (%) (A)	(A+B) (%) Oranı (B)	İşsizlik Oranı	
								Kent	Kır
1988	20.617	19.373	1.359	1.802	8.5	6.4	14.9	12.8	5.1
1989	20.677	18.908	1.320	1.708	8.3	6.4	14.7	13.0	5.3
1990	21.146	19.574	1.446	1.572	7.4	6.8	14.2	10.7	4.8
1991	20.731	19.016	1.337	1.714	8.3	6.4	14.7	12.0	5.2
1992	21.184	19.528	1.527	1.656	7.8	7.2	15.0	11.7	4.7
1993	20.997	19.338	1.488	1.659	7.9	7.1	15.0	11.9	4.4
1994	21.586	19.784	1.605	1.802	8.3	7.4	15.7	12.9	4.6
1995	22.286	21.194	1.568	1.700	7.6	7.0	15.0	10.8	4.9
1996	22.697	21.194	1.539	1.502	6.6	7.0	14.0	9.9	3.7
1997	22.755	21.204	1.398	1.551	6.8	6.0	13.0	10.0	3.8
1998	23.385	21.778	1.449	1.606	6.8	6.0	13.0	10.5	3.3
1999	23.878	22.048	2.164	1.829	7.6	9.0	17.0	11.4	3.9
2000	23.078	21.581	1.591	1.497	6.5	6.9	13.4	8.9	3.8
2001	23.491	21.524	1.404	1.967	8.4	6.0	14.4	11.6	4.7
2002	23.818	21.354	1.297	2.464	10.3	5.4	15.7	14.2	5.7
2003	23.640	21.147	1.141	2.493	10.5	4.7	15.2	13.8	6.5
2004	24.289	21.791	-	2.498	10.3	5.1	15.4	13.6	5.9

Kaynak: DİE, Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, Aralık 1994, s.151 ve Hazine İstatistikleri 1980-2003 ve <http://www.dpt.gov.tr>

Tablo incelendiğinde Türkiye'de işsizlik oranının 1988 yılında %8.5 iken 1996 yılında %6.6'ya kadar gerilediği, ancak 1997 yılından itibaren tekrar artış trendine girip 2004 yılında %10.3'e yükseldiği görülmektedir. Buna karşılık, eksik istihdam oranının 1988'de %6.4 iken 1996 yılında %7'ye ve hatta 1999 yılında %9'a yükseldiği 2000 yılından itibaren giderek düşüp, 2003 yılında %4.7 olarak gerçekleştiği görülmektedir. İşsizlik artarken eksik istihdamın azalması, işsiz olan bireylerden bir kısmının geçimlerini sağlamak için kısa süreli işlerde çalışmaya yöneldiklerinin işaretidir.

İşsizlik oranı bakımından kent, kır ayırımı yapıldığı zaman ise, kentteki işsizlik oranının 1988 yılına göre 2003 yılında artarken, kırdaki işsizlik oranının 1988 yılından 2000 yılına kadar azaldığı, 2001 yılından itibaren artış trendine girdiği görülmektedir.

Bu durumun ortaya çıkmasında köyden kente **göçün** kuşkusuz etkisi vardır. İç göçün en önemli sebeplerinden biri kentlerdeki iş imkanlarının genişliğidir. Köyden kente göç edenlerin kentlerdeki yerleşim yerleri genellikle gecekondular, gecekondularda yaşayanların geçimleri ise marjinal işlere başka deyişle enformel sektöre dayalıdır ¹⁰¹.

İşsizlik oranının tanımı, eksik istihdam edilenleri de kapsayacak şekilde genişletildiği zaman elde edilen oranın 1988'de %14.9 iken, 2004 yılında %15.2'ye ulaştığı görülmektedir. Tanım genişletildiğinde işsizlik oranı oldukça yükselmektedir. Bu oranın gerçek işsizlik durumunu gösterip göstermediğinin belirlenmesi önemli ölçüde 40 saatten az çalışmanın sebeplerinin belirlenmesine bağlıdır. 40 saatten az çalışanların işsiz olarak kabul edilip edilmeyeceği net olmasa da bu grupta bulunanlar potansiyel enformel sektör katılımcısı olarak değerlendirilebilirler.

3.3.3.3. Enflasyon

Enflasyon, kayıt dışı ekonomiyi iki ayrı bileşenini besleyerek geliştiren bir durumdur. Enflasyonun etkisiyle reel ücretleri gerileyen kesimlerin, satın alma güçlerini eski seviyesine çıkarmak için, ek işler yapmaları ile kayıt dışı ekonomik faaliyetler sonucu üretilen daha düşük fiyatlara satılan ürünlere talebin yükselmesi ile enformel ekonomik faaliyetlerde artış meydana getirir. Ayrıca enflasyon, işletmelerin fiktif kazançlarının vergilendirilmesine sebep olur. İşletmeleri beyan dışı ekonomik faaliyetlerde bulunmaya yöneltmektedir. Bu da, kayıt dışı ekonominin bileşenlerinden beyan dışı ekonomiyi geliştiren bir durumdur.

---

¹⁰¹ Nusret Ekin, a.g.e., s.73-99.

Kısaca, enflasyon bir taraftan, enformel diğer taraftan beyan dışı ekonomik faaliyetleri genişleterek kayıt dışı ekonominin gelişmesine uygun zemin hazırlamaktadır.

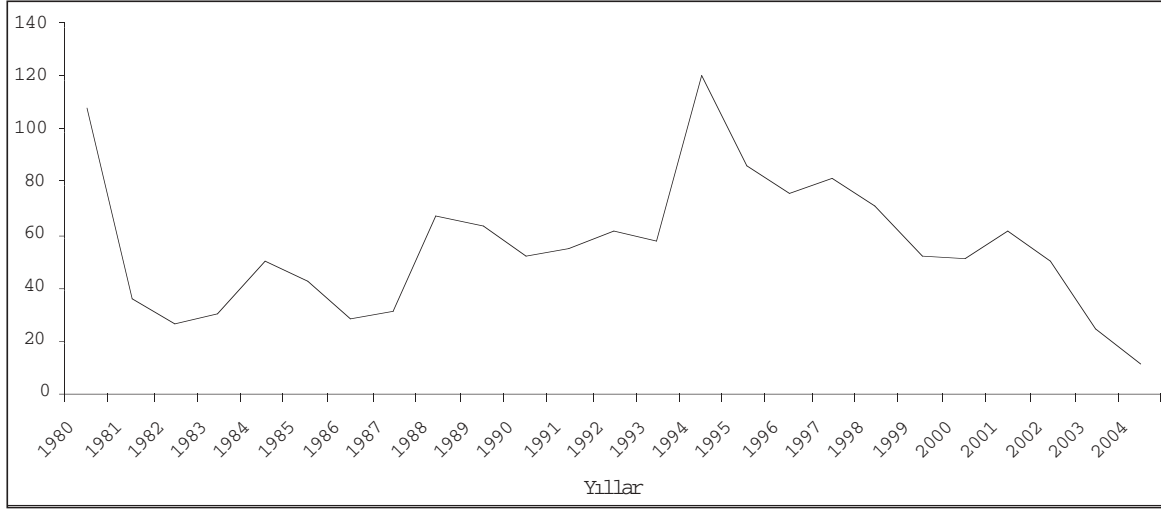
Türkiye’de 1980-2004 döneminde gerçekleşmiş enflasyon oranları Tablo.18’ de gösterilmiştir.

Tablo.18 Türkiye’de Enflasyon Oranları (1980-2004) (%)

Yıllar	Toptan Eşya Fiyat Endeksi
1980	107.2
1981	36.8
1982	27.0
1983	30.5
1984	50.3
1985	43.2
1986	29.6
1987	32.1
1988	68.3
1989	63.9
1990	52.3
1991	55.3
1992	62.1
1993	58.4
1994	120.7
1995	86
1996	76
1997	81.8
1998	71.8
1999	53.1
2000	51.4
2001	61.6
2002	50.1
2003	25.6
2004*	11.1

Kaynak: DİE, **İstatistik Göstergeler 1923-2004**, s.535.

<http://www.die.gov.tr> ,(22.02.2006), *Eylül sonu itibarıyla.

Grafik 8. Türkiye’de Enflasyon Oranları

3.3.3.4. Gelir Bölüşümünde Adalet

Gelir bölüşümünün adaletsizliği, toplam gelirden nispeten düşük pay alanların yaşamlarını sürdürebilmek veya belli bir yaşam standardını yakalayabilmek için enformel veya yasadışı ekonomik faaliyetlerde bulunmaları sonucunu doğururken, yüksek pay alanların da daha düşük marjinal oranlara tabi olmak için beyan dışı ekonomik faaliyetlerde bulunmalarına sebep olmaktadır. Nitekim Zambia'daki kayıt dışı ekonomi ile ilgili bir çalışma, IMF ve Dünya Bankası destekli ekonomik düzenlemelerin Zambia'da emek gücünün %80'i kadarını enformel ekonomiye sürüklemek suretiyle kayıt dışı ekonomiyi arttırdığını belirtmiştir¹⁰². İtalya'da da 1962 yılından itibaren ihracata dayalı büyüme modeli uygulanmıştır. AET üyeliğinin etkisiyle resmi ücretlerde artışın meydana gelmesi, karlılığın artırılabilmesi için, 1964 yılından itibaren imalat sanayi üretiminin küçük ölçekli işletmelerde ve evlerde alt sözleşme ilişkilerine girilerek gerçekleştirilmesine sebep olmuştur. Sözü edilen faktörler İtalya'da enformel ekonominin genişlemesine sebep olmuştur¹⁰³. Kanada'da ise başka bir takım faktörlerin etkisi ile ortaya çıkan kayıt dışı ekonominin, ekonominin daralma yıllarında artış gösterdiği belirtilmektedir¹⁰⁴.

İkinci küreselleşmenin yaşandığı dönemde gelir dağılımı konusunda yapılmış olan çalışmalar, gelir dağılımının, hem giderek dünya çapında hem de gerek gelişmiş ülkeler gerekse gelişmekte olan ülkelerde ulusal bazda giderek eşitsiz bir

¹⁰² Lusaka, 2004.

¹⁰³ Bruno Contini, a.g.e., s.238.

¹⁰⁴ Mirus & Smith, 1979, 268.

hal aldığını göstermektedir ¹⁰⁵. UNCTAD 98 Ticaret ve Kalkınma raporuna göre, dünya ölçeğinde gini katsayısı 1965’de 0.66 iken, 1980’de 0.68, 1990’da 0.74 olmuştur ¹⁰⁶. Dünya Bankası verilerine göre, 1993 yılı itibarıyla dünya da en zengin %1 en fakir %57’nin elde ettiği kadar gelir elde etmekte, en zengin %5 en fakir %5’den 114 kat daha fazla gelir elde etmektedir. 1820’de Batı Avrupa’daki kişi başına gelir Afrika’dakinin üç katı iken 1990’da 13 katından daha fazla olmuş, 54 ülke ise, 1990 yılına göre 1993’de daha fakirleşmişlerdir. Dünya ülkeleri arasında yapılan sıralamada Latin Amerika ülkelerinden hiçbiri ilk 35’de, Afrika ülkelerinden hiçbiri ilk 55’de yer almamaktadır. En fakir 50 ülkenin yarısından fazlası Afrika’da, en zengin ülkelerin %60’ı Avrupa ve Kuzey Amerika’dadır ¹⁰⁷. Amerika’da da küreselleşme sebebiyle düşük ücretli olarak çalışanların ücretlerinin gerilediği belirtilmiş, farklı yöntemlere göre yapılan farklı çalışmalar gelir dağılımının bozulduğu sonucuna ulaşmıştır¹⁰⁸. OECD’nin bir çalışmasında da, OECD ülkelerinden on ikisinde 1980’ler boyunca eşitsizliğin arttığı sadece Almanya’da azaldığı belirtilmiştir ¹⁰⁹. Dünya ekonomisinde görülen bu gelişme, zengin ülkeleri daha zenginleştirirken, fakir ülkeleri daha da fakirleştirmiştir. Gelir dağılımındaki bozulma, sermaye faktörünün lehine olurken ¹¹⁰, **yoksulluk sorununu** daha da ön plana çıkarmıştır. Dünya ölçeğinde gelir dağılımından düşük pay alan başka deyişle yoksul olan Afrika ülkeleri aynı zamanda kayıt dışı ekonominin de dünyada en yüksek oranlarda görüldüğü ülkelerdir. Nijerya’da 1999 itibarıyla %76’yı bulan kayıt dışı ekonomi, Afrika ülkelerinde ortalama %45.8’i bulmaktadır. Bu, Batı Avrupa ülkeleri ortalaması olan %13.4’ün 3 katından fazladır. Gelişmekte olan ülkelere göre daha yüksek oranlardaki kayıt dışı ekonomini varlığı başka birtakım unsurların yanı sıra yoksullukla yakından ilişkilidir.

Yoksullukla kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişki, kayıt dışı ekonominin, geliri arttırma mücadelesinin bir sonucu olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

¹⁰⁵ Michael D. Yates: “Poverty and Inequality in the Global Economy”, **Monthly Review February** 2004, www.monthly.review.org/0204.yates.htm.43.

¹⁰⁶ Erinç Yeldan, a.g.e.,s.14-15.

¹⁰⁷ Michael D. Yates, a.g.e2004,s.38s.43.

¹⁰⁸ Fleieke S. Norman: “Is Global Competition Making The Poor Even Poorer?”, **New England Economic Review**, Nov/Dec.94,s.1

¹⁰⁹ Fleieke S. Norman,a.g.e.,s.2.

¹¹⁰ Bilsay Kuruç,a.g.e.,s.34.

3.3.3.5. Türkiye’de Gelir Bölüşümü

Türkiye’de gelir dağılımı ile ilgili 1966 yılından beri yapılmış araştırmaların sonuçları Tablo.19’da gösterilmiştir.

Tablo.19

1966-2004 Döneminde Türkiye’de Gelir Dağılımı (%)

Yıllar	1966	1968	1973	78/79	1986	1987	2000	2002	2003	2004
İlk %20	4.5	3.0	3.5	6.3	3.9	5.2	4.9	5.3	6.0	6.0
İkinci %20	8.5	7.0	8.0	12.0	8.4	9.6	8.6	9.8	10.4	10.7
Üçüncü %20	11.5	10.0	12.5	13.0	12.6	14.1	12.6	14.0	14.5	15.2
Dördüncü %20	18.5	20.0	19.5	21.0	19.2	21.2	19.0	20.8	20.9	21.9
Beşinci %20	57.0	60.0	56.5	47.0	55.9	49.9	54.9	50.1	48.3	46.2

Kaynak: Süleyman Özmucur,1995,s.33, <http://www.die.gov.tr>

Türkiye’de 1966 yılından günümüze nüfusun beşinci %20’si toplam gelirin ortalama %54’ ünü elde ederken, ilk %20’lik kısmı %4.5’ünü elde etmiştir. Başka bir bakışla, beşinci %20’nin dışında kalan %80’lik nüfus, gelirin ortalama %46’sını paylaşmaktadır. Bu kısmın %20’lik nüfus dilimlerine göre paylaşımı ise; ikinci %20 gelirin %8.9’ünü, üçüncü %20 gelirin %12.5’ünü, dördüncü %20 gelirin %17.4’ünü, beşinci %20 gelirin %4,5’ unu elde etmektedir. 2004 yılı itibarıyla 71.1 milyonluk nüfusun 14.2 milyonu, gelirin %46.2’sini elde ederken, ilk ve ikinci %20’de yer alan 28.4 milyon kişi gelirin %16.7’sini elde etmektedir. Bu tablo kısaca, Türkiye’de gelir dağılımının oldukça adaletsiz olduğunu bunun sonucunda nüfusun %40’lık kısmının daha düşük marjinal oranlara tabi olmak için beyan dışı ekonomik faaliyetlere ve en az %40’lık kısmının da gelirini yaşayabilecek düzeye çıkarabilmek için enformel ekonomik faaliyetlerde bulunmaya yatkın olduğunu göstermektedir.

Ücretlerin reel olarak gerilemesinin kayıt dışı ekonomiyi yaratan önemli bir faktör olduğundan bahsedilmişti. 1980’li yıllar boyunca bir taraftan gelir dağılımında adaletsizlik ve ücretlilerin milli gelirden aldıkları paylardaki gerileme, diğer taraftan artan dolaylı vergiler ile enflasyonun satın alma gücünde meydana getirdiği tahribat, iletişim kanallarının çoğalmasıyla artan ve çeşitlenen ihtiyaçlarla birleşince insanları "telafi edici ve destekleyici" gelir kaynakları yaratma yönünde teşvik etmiştir. Başka bir deyişle, çalışanları kayıt dışı ekonomiye yöneltecek zemini hazırlamıştır.

Telafi edici ve tamamlayıcı gelir, "işçinin ücret ve buna bağlı yan ödemelerin

dışında elde ettiği gelir" olarak tanımlanmaktadır. Burada telafi edici gelir, reel gelirdeki düşmeleri yahut satın alma gücündeki düşmeleri gideren gelir olarak; tamamlayıcı gelir ise, belli bir mal yahut hizmete talebi oluşturan satın alma isteğini destekleyen gelir olarak kabul edilmektedir ¹¹¹.

Türkiye'de telafi edici ve tamamlayıcı gelir, başka deyişle ek iş dolayısıyla elde edilen yan gelirle ilgili Bursa'da bir alan araştırması yapılmıştır ¹¹². Araştırma sonuçlarına göre, Bursa imalat sanayinde ücretli olarak çalışan işçilerin % 27,1'i ana işleri dışında ikinci iş yapmaktadırlar. Ek iş yapanların, % 51,4'ü ücret karşılığı, % 44,6'sı kendi sermayesi ve emeğiyle, % 4'ü ise başka şekillerde tamamlayıcı ve telafi edici gelir elde etmektedir. Yine ek iş yapanların %36,7'sinin her gün, % 55,9'unun sadece hafta sonlarında, % 7,4'ünün ise bayram tatilleri ve yıllık izinleri sırasında çalışmakta olduğu tespit edilmiştir.

Türkiye genelinde DİE'ce yapılan hane halkı işgücü anket sonuçlarından hareketle 12 yaşın üstünde olanların ek iş yapma oranı tespit edilmiştir (Bkz. Tablo 20)

---

¹¹¹ Bkz.Nusret Ekin, a.g.e., s.97-99.

¹¹² Çalışma, Ercan Dülgeroğlu Mustafa Aytaç ve Tahir Baştaymaz tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Demirel, "İşçinin Yan Geliri Ana Gelirinden Fazla", **Ekonomik Forum**, TOBB, 2/1994, s.28-29.

Tablo.20**Ek İşi Olanlar (1990-2003)**

Yıllar	İş başında olanlar	Ek işi olanlar	Ek işi olanların yüzdesi (%)
1988	17.280.000	645.000	3.7
1989	17.739.000	493.000	2.7
1990	18.234.000	575.000	3.1
1991	19.022.000	511.000	2.6
1992	19.281.000	593.000	3.0
1993	18.310.000	467.000	2.5
1994	19.860.000	595.000	2.9
1995	20.463.000	594.000	2.9
1996	21.070.000	500.000	2.3
1997	20.967.000	647.000	3.0
1998	21.655.000	537.000	2.4
1999	21.755.000	601.000	2.7
2000	21.080.000	375.000	1.7
2001	20.835.000	303.000	1.4
2002	20.756.000	375.000	1.8
2003	20.447.000	290.000	1.4

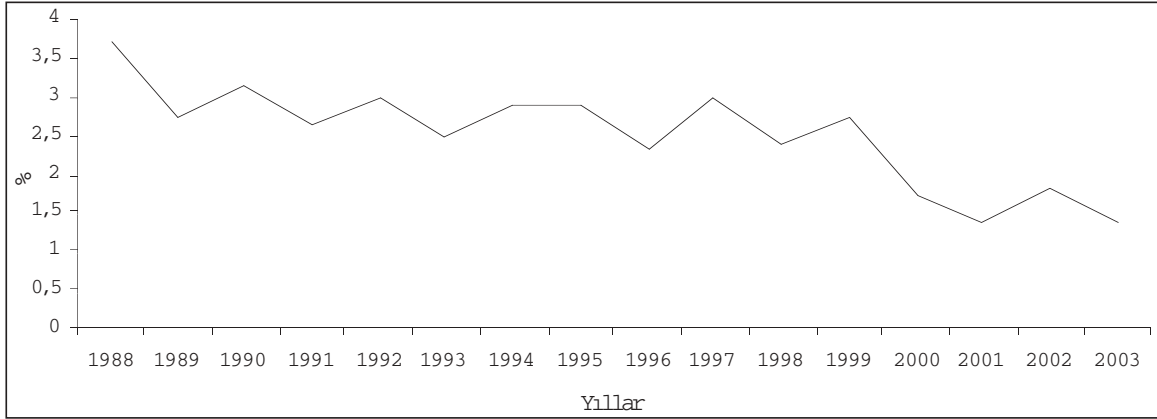
Kaynak: DİE, Türkiye Ekonomisi: İstatistik ve Yorumlar, Aralık 1994, s.168,

<http://lmisnt.pub.die.gov.tr/dev60cgi/rweci/rweci60.exe> , 22.02.2006.

Tablodaki veriler, iş başında olanların 1988-1998 yılından itibaren azaldığını, ek işte çalışanların oranında genel olarak gerileme olduğunu, özellikle 2000-2003 döneminde ek işi olanların ortalaması yüzde 1.5 civarına indiğini göstermektedir.

Türkiye'de özel sektörde çalışanlarla ilgili ikinci iş yapma konusunda yasal bir sınırlama yoktur. Ancak kamu sektöründe çalışan kişilerin ikinci iş yapmaları ile ilgili sınırlama 657 sayılı Devlet Memurları Yasasında vardır. Uygulanan politikaların sunduğu ekonomik koşulların zorlamasıyla ikinci iş yapanlar, bu işi gizlemek zorunda kaldıkları için bir taraftan devlet vergi kaybına uğramaktayken, diğer taraftan yapılan üretim sonucu yaratılan katma değer kayıtlara geçmediği için istatistiksel verilerde bozulmalar meydana gelmektedir.

Grafik 9. Ek İşi Olanlar (1988-2003) (%)

3.3.3.6. Devletin Düzenleyici İşlemleri

Kayıt dışı ekonomiyi yaratan bir diğer faktör de **devletin ekonomide yaptığı düzenleyici işlemlerin maliyetidir**. Nitekim devlet; üretim ilişkilerini, mal, para ve emek piyasalarındaki işleyişleri düzenleyici müdahalelerde bulunmaktadır. Üretimin bir takım lisanslara bağlanması, kurumlaşmada izlenecek prosedür, telif ve patent hakları ile ilgili düzenlemeler, ithalat kotaları, ihracatta ambargolar, fiyat kontrolleri, asgari ücret, ek çalışma ücretleri, çevresel müdahaleler.....

Tanzi' ye göre vergi hiç olmasaydı da, devletin, ekonomik birimlerin faaliyetleri üzerindeki çeşitli sınırlandırmaları yüzünden kayıt dışı ekonomi var olabirdi ¹¹³. Eski S.S.C.B.'de, sosyalist sistemin işleyişi sırasındaki kayıt dışı ekonominin varlığı bu çerçevede değerlendirilebilir. Zira, S.S.C.B.'de ikinci ekonomi olarak adlandırılan faaliyetler, merkezi planlamacıların doğrudan kontrolleri dışında kendiliğinden doğan her türlü özel faaliyet olarak tanımlanmıştır ¹¹⁴.

Diğer taraftan devlet bazı faaliyetleri, toplumsal olarak kabul edilemeyeceği yahut bir bütün olarak topluma faydalı olamayacağı veya kamu sağlığı ve güvenliği bakımından tehlike yaratacağı gerekçesiyle suç kabul eder. Bunları yasadışı olarak tanımlayıp bunları yasaklar ¹¹⁵. Devletin birtakım faaliyetleri, söz konusu gerekçelerle suç sayıp yasaklamasının, bu tür faaliyetlerin gizli bir şekilde gerçekleştirilmesine ve bu suretle kayıt dışı ekonomiye sebep olduğu kabul edilmektedir. Silah kaçakçılığı, uyuşturucu ticareti, fahişelik, tefecilik, yasadışı kumar, çalınmış malların satımı, resmi dairelerde rüşvet alınması gibi faaliyetler

¹¹³ Vito Tanzi, a.g.e., 1983, s.11.

¹¹⁴ F.J.M Feldbrugge, " Soviet Second Economy in Political and Legal Perspective", Ed. Edgar L. Feige, **The Underground Economies, Tax Evasion and Information Distortion**, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s.298.

¹¹⁵ United States of American Department of Labour, a.g.ç., s.7.

yasadışı olarak kabul edilmiş ve yasaklanmışlardır. Bu tür faaliyetler aynı zamanda yasalarda düzenlenmiş çeşitli cezalarla da müeyyidelendirilmiştir. Söz konusu faaliyetlere girişmek isteyenler bunları gizli olarak yapmak zorundadır. Faaliyetlerin yasadışılığı bu faaliyetlerden elde edilen gelirlerin de kayıt dışı gelir olmasına yol açmaktadır.

3.4. Siyasal Faktör

Mali ve ekonomik alanda olup ta, kayıt dışı ekonomiyi doğurmak bakımından şimdiye kadar önemli olduğu belirtilen faktörlerin kayıt dışı ekonominin genişlemesine uygun zemin oluşturacak halde bulunmaları veya bu hale gelmiş olmalarında siyasi iradeyi elinde tutanların önemli etkisi vardır.

Vergisel düzenlemelerin yapılmasından, uygulanmasına ve mükelleflerin denetlenmesine kadar kayıt dışı ekonominin doğumu ve gelişimi bakımından önem arz ettiği belirtilen tüm unsurlar siyasi karar alma mekanizmasının işleyişi ile şekillenmektedir. Vergi afları, istisna ve muafiyetlerin sayısı gibi daha önce bahsedilen tüm vergisel faktörlerin kayıt dışı ekonomiyi geliştirici hüviyete kavuşturulması veya tersi, siyasi iradeyi elinde tutanların kararınca belirlenmektedir.

Sosyal sorunların dikkate alınarak ortadan kaldırııcı tedbirlerin uygulanması veya göz ardı edilmesi, hakim siyasilerin benimsedikleri ekonomi politikaları ve bu doğrultudaki uygulamalarının ekonomik ve sosyal hayatta meydana getirdiği gelişmeler kayıt dışı ekonomi üzerinde etkilidir.

Bu sebeple, kayıt dışı ekonomi bakımından dikkate alınması gerekli olan birinci faktör “siyasi faktördür”. Siyasi alanda, kayıt dışı ekonomiyle mücadele konusunda irade oluşmadıkça ve kayıt dışı ekonomiyi kontrol altına alıp hacmini azaltıcı tedbirler kısa vadenin yanı sıra orta ve uzun vadede kararlılıkla uygulanmadıkça kayıt dışı ekonomi ile mücadelede başarılı olmak mümkün olmaz.

